

Т.Г. Сербіна, А.М. Чеберяк

Вступ
ДО МОВОЗНАВСТВА

Навчальний посібник

УДК 81 1 (075.8)
ББК 81-923
С 32

Рекомендовано до друку Вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 11 від 28.09.2017).

Рецензенти:

Г.М. Вокальчук, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ім. акад. Шульжука К.Ф. Рівненського державного гуманітарного університету;

І.А. Єременко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Львівського національного університету ім.І.Франка.

Т.Г. Сербіна, А.М. Чеберяк

С 32 Вступ до мовознавства. Навчальний посібник для студентів факультету іноземної філології – Рівне, 2018. -

Навчальний посібник містить короткий виклад теоретичного матеріалу і практикум з дисципліни «Вступ до мовознавства» для студентів спеціалізації. Практичний розділ включає теми та завдання практичних занять, поняттєвий апарат, вправи та завдання для аудиторного і самостійного виконання, контрольні роботи з кожного розділу, термінологічний словник-мінімум.

Посібник розрахований на студентів філологічних спеціальностей.

УДК 81 1 (075.8)
ББК 81-923

Зміст

Розділ 1. Конспекти лекцій

Змістовий модуль 1. Філософські питання мовознавства.

Тема: Мовознавство як наука.

Тема: Суспільна природа мови.

Тема: Мова і мислення. Мова і мовлення.

Тема: Походження мови.

Тема: Закономірності історичного розвитку мови.

Тема: Класифікація мов світу.

Змістовий модуль 2. Структура мови.

Фонетика.

Тема: Звуки мовлення як природна матерія мови.

Тема: Фонетичне членування мовленнєвого потоку.

Тема: Взаємодія звуків у потоці мовлення.

Тема: Фонологія.

Тема: Письмо.

Лексика.

Тема: Слово як одиниця лексики. Моносемія і полісемія.

Тема: Лексико-семантичні групи слів. Стилiстична диференціяція лексики.

Тема: Історичні зміни і шляхи збагачення словникового складу.

Поняття про фразеологію.

Граматика.

Тема: Морфеміка. Морфемний склад слова.

Тема: Граматичні значення та засоби вираження. Граматична форма.

Граматична категорія.

Тема: Синтаксичний рівень мови. Синтаксичні одиниці.

Тема: Мова як система.

Вступу до мовознавства. Практикум.

Розділ 2. Теми і плани практичних занять

Розділ 3. Вправи і завдання для аудиторного виконання

Фонетика.

Лексика.

Граматика.

Розділ 4. Контрольні роботи

Контрольна робота 1. Звуки мовлення. Фонетичні процеси.

Контрольна робота 2. Лексико-семантичні групи слів. Фразеологія.

Контрольна робота 3. Граматичні значення та засоби їх вираження.

Контрольна робота 4. Члени речення і частини мови.

Розділ 5. Термінологічний міні-словник

**Світлій пам'яті
Силіної Віри Іванівні**

Розділ 1

Конспекти лекцій.

Змістовий модуль 1. Філософські питання мовознавства.

Тема: Мовознавство як наука.

План.

1. Визначення мовознавства як науки.
2. Зв'язок мовознавства з іншими науками.
3. Розділи мовознавства.
4. Проблеми мовознавства.
5. Методи мовознавства.

Мовознавство – це наука про мову як суспільне явище, її суспільну природу і функції, внутрішню структуру, закономірності функціонування та історичного розвитку. **Мова** є засобом спілкування людей. Без мови суспільство не існує. Мова – це умовні знаки, якими користується людина для спілкування.

Мовознавство як наука - це підсумки вивчення якомога більшої кількості людських мов. Отже, мовознавство встановлює закономірності розвитку мови і формулює мовні закони.

Теоретичний інтерес до питань мови виник у людства давно. Філософи та граматисти Давньої Індії, Давнього Китаю та Європи замислювались над природою мови, вивчали її закони. Велику увагу приділяли теоретичним проблемам мови європейські вчені Середньовіччя, вчені Сходу.

Особливо активно теоретичні проблеми мовознавства почали розроблятися у ХІХ – ХХ століттях. До ХІХ ст. мовознавство мало описовий характер. Тільки у першій пол. 19 ст. мовознавці майже одночасно дійшли висновку, що систематичну подібність, яка спостерігається між різними мовами, можна пояснити лише спорідненістю мов. Вчені дійшли висновку, що мови виникли зі спільної мови-основи, **прамови**, а пізніше кожна розвивалася своїм шляхом. Так поступово зародилося і склалося **порівняльно-історичне мовознавство** і його основний науково-дослідницький прийом – **порівняльно-історичний метод**. Засновниками у Європі були датський мовознавець Расмус Раск, німці Фердинанд Бопп і Якоб Грімм. Розроблений він був на основі дослідження індоєвропейських мов.

Порівняльно-історичне мовознавство заклало підвалини для розвитку загального мовознавства, філософської теорії мови. У сучасному розумінні мовознавство порівняно молода наука. Початок вивчення загального мовознавства пов'язують з ім'ям видатного мовознавця і державного діяча Вільгельма фон Гумбольдта (1767-1835), з його праці (1836 р.) «Про відмінність будови людських мов та її вплив на духовний розвиток людства». У ній розглянуті теоретичні проблеми вивчення мов: мова і мислення, форма та сутність мов, національний характер мов. граматична

форма та значення, закони розвитку мов, характер слів різних частин мови, взаємовплив мов та інше. Саме з цієї книги починається історія теоретичного мовознавства як самостійної науки. Вітчизняне мовознавство починає свій відлік від книги Олександра Опанасовича Потебні («Мысль и язык», 1862).

Мовознавство цілком самостійна наука, яка має свою термінологію. Більшість термінів створені на основі латинських та грецьких коренів, які стали міжнародними термінами. Мовознавство разом з літературознавством утворюють науку філологію. **Філологія** (давньогрецькій термін: філос – той, що любить; логос – слово) – це наука про різні прояви людської мови, як усної, так і писемної.

Мовознавство належить до **гуманітарних наук** (означає властивий людині), оскільки має відношення до вивчення людського суспільства. Оскільки мова – це одночасно суспільне та природне явище, то і мовознавство тісно пов'язане, з одного боку, з гуманітарними науками (логіка, психологія, філософія, історія, семіотика), з іншого – з природничими (фізіологія, нейрофізіологія, акустика, нейропатологія та інші).

Особливо пов'язане мовознавство з філософією – наукою про загальні закони виникнення і розвитку природи, суспільства, мислення. Філософія дає мовознавству методологію. Мовознавство зародилося у лоні філософії, і тільки згодом виокремилось у самостійну науку. Філософія допомагає розв'язати такі проблеми як сутність мови, її роль у суспільстві, походження і характер її розвитку.

Всі існуючі мови мають спільні ознаки (**універсалії**). Вивчення спільних мовних ознак передусім дає уявлення про людську мову та її властивості.

Мовознавство ділиться на **конкретне та загальне**. Конкретне займається вивченням однієї мови. Окремі мови різняться багатством словника, граматиною, стилістичною диференціацією, ступенем унормованості. Всі ці особливості стосуються однієї мови. Наприклад, існує україністика, русистика, полоністика, болгаристика, германістика тощо. Загальне мовознавство вивчає закони людської мови взагалі. У загальному мовознавстві вивчаються природа мови, походження мови, зв'язок мови і мислення, мови і мовлення. Загальне мовознавство формулює і розв'язує спільні проблеми, встановлює будову і розвиток мови на базі конкретної. Сучасне мовознавство – це сукупність різних лінгвістичних шкіл та напрямів. Загальне мовознавство включає три основних розділи: екстралінгвістику, інтралінгвістику та компаративістику.

Існує ще прикладне мовознавство: вивчає застосування мовознавчої теорії на практиці (переклад, навчання письму та читанню, культура мовлення, реферування, спілкування з комп'ютером).

Екстралінгвістика вивчає мову як суспільне явище (соціолінгвістика або функціональна). З неї виділяється менталінгвістика, яка вивчає взаємозв'язок мови та мислення, а також зв'язок між мовою та мовленням, мовленнєвою діяльністю та ситуацією мови. **Інтралінгвістика** вивчає

внутрішню структуру мови, її систему, одиниці та категорії. Найбільшими розділами будь-якої мови є фонетика, лексика та граматики (морфологія та синтаксис). **Компаративістика** виникла як порівняльно-історичне мовознавство, яке спирається на порівняльну фонетику та морфологію індоєвропейських мов.

Проблеми мовознавства: природа та сутність мови, походження та історичний розвиток мови, система та структура мови, класифікація мов світу, виникнення і розвиток письма, методи вивчення мови, зв'язок мовознавства з іншими науками.

Методи мовознавства – описові та реконструктивні. Описовий метод найдавніший. Описовий метод – це планомірний послідовний аналіз мовних одиниць, їх інвентаризація та систематизація; з'ясування особливостей будови й функціонування мовних одиниць і мови в цілому. Вивчає мову на певному етапі її розвитку. До описових належить сукупність структурних прийомів – соціологічних, статистично-математичних, експериментальних. В ньому найширше використовують прийоми класифікації і систематизації, а також прийоми трансформації (перетворень).

Найважливішим для мовознавства є **порівняльно-історичний** метод, що виник на початку 19 ст. Головна мета – відкриття законів розвитку споріднених мов у минулому. За допомогою цього методу можна відтворити давні мовні одиниці – звуки, слова, їх форми. Порівняльно-історичний метод – це система дослідницьких прийомів, що використовуються при вивченні споріднених мов для виявлення закономірностей розвитку їх структури. Методи порівняльних досліджень включають прийоми вивчення як історії окремих мов, так і структурно-типологічних особливостей зіставлених мов. Порівняння може бути а) внутрішньомовним, за допомогою якого досліджуються категорії і явища тієї самої мови; б) міжмовним, коли вивчаються різні мови. На основі порівняльно-історичного методу створюються етимологічні словники, порівняльні граматики.

Структурний (вивчення мови, що передбачає її пізнання як цілісної структури, елементи й частини якої співвідносні та пов'язані чіткою системою лінгвістичних відношень; метод передбачає розробку системи категорій і визначень тільки на основі цих зв'язків, взаємовідношень і протиставлень внутрішньої мовної системи).

Статистичний / кількісний (пізнання та вивчення мови з кількісної точки зору).

Курс «Вступ до мовознавства» містить елементарний виклад відомостей про мову, про проблеми загального мовознавства. **Завдання курсу** – підготувати до наукового вивчення конкретної мови. Без цього курсу неможливе вивчення будь-якої мови. Це теоретичний фундамент усіх інших мовознавчих дисциплін.

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає мовознавство? Чим відрізняється загальне мовознавство від конкретного?

2. Що є предметом вивчення мовознавства?
3. Які розділи мовознавства можна виділити?
4. З якими науками пов'язане мовознавство?
5. Назвіть проблеми мовознавства.
6. Назвіть методи вивчення мовознавства.

Ключові поняття і терміни: вступ до мовознавства, гуманітарні науки, загальне мовознавство, інтралінгвістика, конкретне мовознавство, компаративістика, методи мовознавства, мова, мовознавство, описовий метод, порівняльно-історичний метод, прамова, проблеми мовознавства, статистичний метод, структурний метод, філологія, екстралінгвістика

Тема: Суспільна природа мови.

План

1. Суспільна природа мови.
2. Функції мови у суспільстві. Поняття про соціолінгвістику.
3. Інші засоби спілкування.

Вивчення суті мови – одна з центральних проблем мовознавства. Розуміння цієї проблеми передбачає відповідь на питання, чи мова є біологічним явищем, чи психічним. Це обумовило виникнення різних течій у лінгвістиці.

Ряд мовознавців відносило мову до природних (біологічних) явищ (А.Шлейхер, М.Мюллер). Август Шлейхер започаткував натуралістичний напрям у мовознавстві. Прибічники цього напрямку вважали мову фізіологічною функцією людини. мова наділялась ознаками живого організму і прирівнювалась до уміння їсти, пити, ходити тощо. мова вважалась успадкованою, як і колір шкіри, волосся, очей. Розвиток мови, вважав Шлейхер, визначається законами біології. При цьому повністю відкидалась роль суспільства.

мова не є біологічним явищем. Якби мова успадковувалась, то дитина, народившись, зразу б говорила. Спостереження, досвід доводять протилежне: дитину потрібно навчити говорити. Науці відомі випадки, коли діти виростили поза суспільством, тобто поза спілкуванням. Вони не вміли говорити, і навіть після повернення до людей не могли адаптуватися. Вчені пояснюють це тим, що був втрачений сензитивний період (від 2 до 5 років) – період найактивнішого опанування мовою.

Прибічники біологічного напрямку наводять й інші аргументи: мова властива тваринам; існують єдині дитячі слова; ототожнення мови і раси. Спростування: тварини не мають мови, а мають сигнали для повідомлень. Тварини не складають суспільства. Звукова сигналізація існує у всіх тварин: кури видають 13 різних сигналів; жаби – 6; півні – 15; синиці – 90; граки – 120; свині – 23; сірі ворони – 300; дельфіни – 32; людиноподібні мавпи – більше 40; коні – біля 100. Звукове спілкування тварин не є мовою. Це було доведено академіком І. Павловим. Сигнали, якими користуються тварини, –

це не мова, а рефлекторні явища, які ґрунтуються на умовних і безумовних рефлексах.

Інший аргумент – теорія «ням-ням» (дитяча мова). Вчені звернули увагу, що перші дитячі слова мають дуже просту, одноманітну двоскладну структуру. Це слова баба, мама, папа, тятя, вава тощо. Але зміст дитячих слів у різних мовах різний. Наприклад: мама – в рос., укр., ісп., араб. мовах має однакове значення, а в грузинській означає батько; баба – в турецькій означає «батько», а в укр, рос. – бабуся; укр. няня – мати, рос. няня – жінка, що доглядає за дитиною, тур. нене – бабуся, ісп. нене – дитина. Отже, діти вкладають у слова зміст, про який довідуються від дорослих. Дитина розмовляє мовою людей, серед яких вона виросла і від яких вона засвоїла мову.

Також немає жодного зв'язку між мовою і расою. Доказом може бути населення Америки, яке розмовляє англійською мовою, незважаючи на те, що американцями є представники різних рас. Представники однієї раси також можуть розмовляти різними мовами. Н.: японці, корейці, китайці розмовляють різними мовами. Отже, немає підстав вважати мову біологічним явищем.

Інша теорія – мова трактується як психічне явище. Представники психологічного напрямку – німці Г. Штейнталь, Макс Мюллер, Вільгельм Гумбольдт, Олександр Потебня. За їхніми переконаннями, мовна діяльність людей визначається індивідуальною психікою особи. Вони вважають, що суть і специфіка мови є проявом лише психічних процесів, які відбуваються у свідомості. Тобто мова є особливим механізмом уявлень у душі людини. Якби це було саме так, то мова була би виявом внутрішнього життя людини, вона б не залежала від оточення. Окремі люди мали б свою мову, і в такому разі спілкування було би неможливим. Зрозуміло, що суспільство, члени якого розмовляють різними мовами, не може існувати.

Більшість вчених схиляється до думки, що мова носить **суспільний характер**, що вона виникла у колективі людей. Мова виникла, щоб задовольнити потреби людей у спілкуванні, а отже, для порозуміння. Мова є необхідною умовою суспільного життя; немає такого колективу, який міг би існувати без спілкування, тобто без мови. Мова існує як засіб спілкування, головна функція мови – **комунікативна**. Суспільний характер мови, сама її суть зумовлюється цією функцією і виявляється у ній.

Суспільна сутність мови доводиться тим, що вона нерозривно пов'язана із суспільством, є його ознакою. Поза суспільством мова не існує.

Властивості мови нерозривно пов'язані з функціями мови. Найголовніша функція, яку виконує мова, – **комунікативна**. Низка інших підпорядковується головній. Саме задля цієї функції мова сформована як система слів, взаємодіючих між собою, як система мовних одиниць, поєднаних між собою належним чином. Різні мовознавці дають різні класифікації функцій мови. Зокрема, проф. Попова З.Д., деталізуючи комунікативну функцію, виділяє в ній конструктивну (мова як засіб

формування думки); когнітивну (мова як засіб пізнання дійсності); інструментальну (мова як інструмент дослідження). Загалом же, мові властива ціла низка функцій:

- а) мислетворча – функція формування і формулювання думки;
- б) репрезентативна – функція позначення світу речей;
- в) прагматична (директивна, спонукальна) – вираження волі, бажань;
- г) фатична (контактна, апелятивна) – контактоустановлювальна;
- д) когнітивна (пізнавальна, гносеологічна) – пізнання світу;
- е) акумулятивна – нагромадження досвіду людства у мові;
- ж) інформативна (референтна) – передача інформації;
- з) емотивна – функція вираження почуттів;
- к) експресивна – функція самовираження;
- л) естетична – функція вираження прекрасного;
- м) метамовна – функція використання мови для опису іншої мови.

Отже, мова виконує різні функції, але провідною є комунікативна.

Функції мови у суспільстві вивчає соціолінгвістика.

Соціолінгвістика – це вивчення мови як суспільного явища, це вивчення впливу суспільства на мову і мови на суспільство. Мова і суспільство перебувають у тісному зв'язку, цей зв'язок є обопільним. Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. На стан мови впливають демографічні процеси, рівень загальної освіти народу, розвиток науки, створення державності. Суспільство також може свідомо впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (тобто цілеспрямовані урядові дії) називають **мовною політикою**. Уряд може стимулювати розвиток недержавних мов в державі, а може стримувати і звужувати функціонування мов нетитульної нації.

Мова належить до вербальних засобів спілкування.

Окрім мови, існують **невербальні засоби спілкування**. Їх поділяють на три групи: міміка і жести; система сигналів технічної природи; певні види мистецтва.

Міміка і жести. Міміка - це зміна виразу обличчя. Жести – це рухи тілом, переважно руками. І міміка, і жести супроводжують звукове мовлення, або в деяких ситуаціях вживаються самостійно (знизування плечима, заперечне похитування головою тощо). Вивченням міміки і жестів займається **паралінгвістика**.

Система сигналів технічної природи. Сюди відносяться світлофор, сирена міліцейської, пожежної машини, швидкої допомоги; різні емблеми, дорожні знаки, наукові формули, символи тощо.

Певні види **мистецтва**. Мистецтво відбиває дійсність у художніх образах. До невербального мистецтва належить живопис, графіка, скульптура, музика, балет (танець), архітектура. Будь-який мистецький твір можна описати мовою, але треба пам'ятати, що цей опис ніколи не буде адекватним.

Ще існують вторинні вербальні засоби спілкування, які ґрунтуються на мові. Це: азбука Морзе (комбінація крапок і тире для потреб телеграфу);

азбука Брайля для сліпих (рельєфні крапки, що сприймаються на дотик); ручна азбука для глухонімих (сурдомова); стенографія (швидкий запис усного мовлення); тайнопис.

Питання для самоконтролю

- 1.Розкрийте сутність різних поглядів на природу мови.
- 2.З'ясуйте значення мови у житті людини. Чому звукова мова є найважливішим засобом спілкування?
- 3.У чому полягає суспільний характер мови? Які функції виконує мова?
- 4.Що вивчає соціолінгвістика?
- 5.Охарактеризуйте невербальні засоби спілкування.

Ключові поняття і терміни: жести, комунікативна функція, міміка, мовна політика, натуралістичний напрям, невербальні засоби спілкування, паралінгвістика, сигнали технічної природи, соціолінгвістика, суспільний характер мови, функції мови

Тема: Мова і мислення. Мова і мовлення.

План.

- 1.Мова і мислення.
2. Мова і мовлення.
3. Поняття про психолінгвістику.

Мова і мислення співвідносні, взаємопов'язані, але не тотожні поняття. Мова – засіб спілкування, мислення – активний процес відображення об'єктивної дійсності. Мова є знаряддям, інструментом мислення. Мова і мислення становлять єдність, яка ніколи не порушується. В цій єдності взаємозумовленість розвитку мови і мислення.

Представники ідеалістичного мовознавства ототожнювали мову і мислення або відривали їх одне від одного. Але ні те, ні інше неможливе, тому що ці поняття нерозривні. Від часів В. Гумбольдта мовознавці наголошують на нерозривності мови і мислення і повністю відкидають ідею їхньої тотожності.

Процеси мислення однакові для всіх людей. Мислення здійснюється в загальнолюдських категоріях логіки (поняттях, судженнях, умовисновках). Вираження думок у кожній мові своєрідне. Якщо мова – це засіб спілкування, то мислення – це активний процес відображення дійсності. Специфіка мови полягає у тому, що вона є знаряддям, інструментом мислення. Мова не тільки є результатом мислення (вираження думки), але й бере активну участь у формуванні думок. Це відношення форми і змісту. Форми і процеси мислення не існують самостійно, поза матеріальною основою (мозком) і поза мовою. Мова – це фізична оболонка, спосіб втілення мислення. В свою чергу, мова поза мисленням не існує. Не існує слів, речень, які б нічого не виражали, не передавали якогось змісту. Н.: варгебр – набір

звуків, за яким немає жодного змісту. Можна придумати слова, граматично правильні, однак алогічні. Н.: текст із книги “Аліса в країні чудес” Льюїса Керола:

“Варкалось. Хливкие шорьки
Пырялись по наве
И хрюкотали зелюки,
Как мюмзики в мове...»

Щодо граматики, то в цьому тексті все гаразд, але жодного змісту в ньому немає. Він алогічний.

Вигуки, власні назви, займенники не мають змісту, але мають якісь психічні або мисленнєві відповідники. Вигуки – це виразники емоцій, почуттів, а почуття – компонент свідомості.

Мова – це не мислення, а лише одне з найголовніших знарядь, інструментів мислення. Існує три види мислення: а)чуттєво-образне (мислення конкретними образами, картинками); найбільше притаманне людям творчих професій; б)технічне (практично-дійове) – здійснюється без участі мови; притаманне також і людині, і тваринам. Трудові дії людини, як і тварин, осмислені. Це мислення найбільше притаманне людям технічних професій. в)поняттєве – здійснюється за допомогою мови. Всі типи мислення переплітаються, але превалує поняттєве.

Мислення – ідеальне; мова – матеріальна (звуки, слова, речення) і ідеальна одночасно (зміст слів, речень). Мова і мислення оперують різними одиницями: мова – фонема, морфема, слово; мислення – поняття, судження, умовивід. Не співпадає і їх виникнення: мислення виникло значно раніше ніж мова. Виникнення мови вже передбачало високий ступінь розвитку мислення і зумовлено цим процесом. З іншого боку, виникнення мови стало могутнім поштовхом у розвитку мислення і пов'язаних з ним психологічних та логічних процесів.

Отже, мова і мислення – не тотожні поняття, але взаємопов'язані.

Мова і мовлення різні поняття. Мова – сукупність одиниць та типів зв'язку між ними, сукупність правил поєднання мовних одиниць. Мовлення – це конкретне говоріння ті сприйняття. Мова об'єктивно існує, реалізується, виявляє себе тільки в мовленні. Розмежування мови і мовлення теоретично обґрунтував швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр.

До мовлення належать говоріння (мовленнєвий акт) і результати говоріння (текст). Щоб розрізнити мову і мовлення, Соссюр наводив аналогію з шахами: шахова доска, шахові фігури та правила ігри – це мова; конкретне розігрування партії – це мовлення.

Мова – явище загальне; мовлення – конкретне; мова – явище стабільне, довговічне, загальноприйняте; мовлення – динамічне, випадкове і унікальне; мова – явище психічне, мовлення – психофізичне; мовлення – лінійне, мова – нелінійна.

З питаннями взаємозв'язку мови і мислення пов'язаний такий напрям у мовознавстві як **психолінгвістика**. Він виник у мовознавстві у 19 ст. і пов'язаний з іменами Г.Штейнталя та О.Потебні. Психолінгвістика досліджує

вплив мислення і всієї психічної діяльності людини на мову і навпаки. Вчені вивчають процеси мовлення, механізми утворення і сприйняття мовлення, мовленнєву діяльність окремої людини.

Питання для самоконтролю

1. Чи можна ототожнювати мову і мислення?
2. З'ясуйте подібність та відмінність понять «мова», «мислення».
3. Назвіть види мислення.
4. Поясніть характер взаємозв'язку мови і мовлення.
5. Укажіть на спільне та відмінне у мові і мовленні.
6. Що вивчає психолінгвістика?

Ключові поняття і терміни: мислення, мова, мова і мислення, мова і мовлення, мовлення, мовленнєвий акт, поняттєве мислення, психолінгвістика, судження, технічне (практично-дійове) мислення, умовисновки, чуттєво-образне мислення.

Тема: Походження мови.

План.

1. Легенди та наукові теорії про походження мови.
2. Соціальні та біологічні теорії походження мови.

Людство завжди намагалося з'ясувати, коли і як виникла мова. І чи виникла одна мова, чи декілька мов одразу, тобто мовному процесу притаманний моногенез чи полігенез?

Проблема походження мови – це проблема походження мови взагалі (як суспільного явища). Проблема походження конкретної мови – це проблема походження однієї з мов (української, російської тощо.) Це дві самостійні проблеми, не пов'язані одна з одною. Історія сучасних мов нараховує щонайменше десять тисяч років, а історія виникнення мови взагалі – кілька сотен тисяч років. Від первісної мови не залишилось мовних фактів, які б підлягали вивченню. Первісна мова не зафіксована писемністю. Поява та розвиток конкретних мов вивчається за писемними пам'ятками, які дійшли до нашого часу.

Існує багато міфів про походження мови (божественна природа мови, Вавілонська башта тощо).

Мислителі античної Греції мали 2 гіпотези виникнення мови: а) за встановленням – тобто штучно: назви речам дало суспільство (Демокрит, Арістотель); б) від природи – назви речей зумовлюються самими же речами (Антісфен, Платон). Відповідно, існує дві групи теорій походження мови: **соціальні (соціального договору, трудових вигуків) та біологічні (звуконаслідувальна, вигукова)**

Соціальні теорії.

Теорія соціального договору пов'язана з іменами таких філософів як Ж.-Ж. Руссо, А.Сміт, але початок веде від Арістотеля, Демокріта. За цією гіпотезою люди домовились про назви відповідних слів, про називання

певними словами реалій. Однак щоб домовитись, вже треба мати мову; у давні часи мова не мала знакового характеру; умовність мовних знаків склалась історично (буквальної домовленості не було). **Теорія трудових вигуків** була висунута французьким вченим Л. Нуаре. Мова виникла під час праці на основі тих вигуків, що супроводжували будь-які дії. Але ж трудові вигуки – не більше, ніж технічний прийом при виконанні колективної праці, інформації вони не виражають, комунікативної функції не виконують. Тим більше, примітивна праця не могла дати велику кількість слів.

Біологічні теорії.

Найпоширенішою є **звуконаслідувальна**. За цією теорією первісні люди свідомо і несвідомо імітували звуки навколишнього світу. З цих звуконаслідувань утворились згодом слова. Наявність певної кількості звуконаслідувальних слів у мовах не може пояснити виникнення мови як засобу спілкування. Цією гіпотезою можна тільки пояснити походження деяких слів. Ця теорія з'явилась в античні часи, але поширення набула в 17-18 століттях.

Вигукова або рефлексивна, афективна теорія. Прибічниками цієї теорії були природознавці і мовознавці 19 ст. (Ч.Дарвін, Г.Штейнталь, О.Потебня). За цією теорією мова утворилась з афективних вигуків, що супроводжували біль, радість, подив тощо. Безперечно, що такі слова існують у мовах, але їх дуже мало і пояснити походження всієї мови вони не можуть. Жодна з цих теорій не дала по-справжньому наукового пояснення походження мови. Загальний недолік всіх теорій – ізольованість теорії походження мови від проблем походження і розвитку самої людини, відірваність мови від мислення.

Цікавою є теорія походження мови Ф.Енгельса. Вона була поширена у 20 столітті. За цією теорією, мова з'явилась не у людини як індивіда, а в суспільстві, у людей як суспільних істот. Мова виникла із спільної діяльності людей як невід'ємний, супроводжуючий цю діяльність елемент. Звук, постійно пов'язаний з тим чи іншим видом діяльності, згодом стає постійним символом цієї діяльності. Очевидно, перші слова позначали конкретні види діяльності, розповсюджуючись на інші предмети та явища, що супроводжували ці види діяльності. Енгельс поділяв теорію Дарвіна про походження людини; він вважав, що наслідком еволюції вищих тварин (мавп) є формування людського мислення і мови. Мова почалася з використання членоподільного звуку. Для формування такого звуку потрібна була вертикальна хода. Енгельс об'єднав процеси і факти, які розділені у часі мільйонами років. За його теорією, в людей у процесі спільної праці виникла потреба щось сказати одне одному; ця необхідність створила орган мовлення. Як вважають сучасні мовознавці, ця теза не відрізняється від фантастичних теорій походження мови. Концепція Енгельса передбачає навмисне створення мови. Адже первісні люди повинні були усвідомлювати те, яким чином вони зможуть реалізувати свою потребу у спілкуванні. Мовознавці спростовують ідею про навмисне створення мови. Мова виникла об'єктивно, незалежно від волі людей, несвідомо.

Виникненню мови передували 2 фактори: 1)біологічний: вивільнення кінцівок, пряма хода, потім наявність окремих звукових сигналів у мавп; 2)соціальний: спільна праця, що спонукала до появи мовлення. Треба зрозуміти, що між прямою ходою і появою перших осмислених членоподібних звуків пройшли мільйони (а може, мільярди) років. Скоріше за все мова і мислення формувались одночасно.

Слід зауважити і таке. Спроби реконструювати «єдину мову первісного людства» на основі сучасних мов є дуже наївними. В науці немає жодних свідчень про те, чи розселення найдавніших предків сучасного людства почалося тоді, коли ці предки вже навчилися так-сяк розмовляти, чи ще до того процесу. У цьому можливості вчених дуже обмежені. Це можуть бути тільки гіпотези.

Ідеї ХХ століття: **гіпотеза ігор, контактна гіпотеза.**

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає різниця між проблемою походження мови взагалі та проблемою походження конкретної мови?
2. Пригадайте відомі легенди про походження мови.
3. Розкрийте суть біологічних та соціальних теорій походження мови.
4. Які ви знаєте сучасні теорії походження мови?

Ключові поняття і терміни: біологічні теорії, вигукова (рефлексивна, афективна) теорія, гіпотеза ігор, звуконаслідувальна, контактна гіпотеза, походження мови, соціальні теорії, теорія соціального договору, теорія трудових вигуків

Тема: Закономірності історичного розвитку мов.

План.

1. Мова як історична категорія.
2. Основні форми існування мови.
3. Загальнонародний характер мови. Поняття про національну мову.
4. Форми національної мови: літературна мова, діалект, просторіччя, жаргон.
5. Мовні контакти.
6. Поняття про інтерлінгвістику.

Мова безперервно розвивається, змінюється, тобто мова є **історичною категорією**. Розвиток мови відбувається повільно. Не може бути стрибкоподібних змін у мові, тому що мова повинна бути зрозуміла всім носіям мови. Неоднаковий темп змін і у рівнях мови: найшвидше змінюється лексика, найповільніше - граматики.

Основним змістом, результатом мовного розвитку є **диференціація** та збагачення мов. Людство мігрувало, тому втрачало мовні контакти. **Диференціація (або дивергенція)** – характерна риса первісно-суспільного

ладу. Це розходження мов. В результаті цього процесу кількість мов і діалектів зростає.

Мова обслуговує людське суспільство, починаючи з роду і закінчуючи нацією. На всіх етапах розвитку мова зберігає свою самобутність, змінюючись за внутрішніми законами. Розвиток мови – це постійна зміна її стану, пристосування до зміни умов життя людства. Мова пристосовується до суспільного ладу.

Першим соціальним утворенням людей був рід. Рід – це група родичів однієї лінії. Відповідно вони склали і мовну спільність. Однак рід не міг існувати ізольовано, а тому ці групи людей об'єднувались у плем'я. Плем'я характеризується своєю територією та єдиною племінною мовою. Племінна мова існувала тільки в усно-розмовному варіанті. Ознаки: конкретні назви предметів, дій. Кожне плем'я – це окремий діалект. Племена об'єднувались і створювали союзи племен, які обслуговувала мова союзу племен. Племінні мови зберігаються на деяких територіях Африки, Америки, Австралії, Азії.

Нові суспільні формації викликали зміни і у формі існування мов. Консолідується племена, утворюючи нову спільність людей – народність. Ця соціальна спільність передбачає значний розвиток суспільних відношень, наявність складної державної та виробничої структури. Відповідно ускладнюється структура та суспільні функції мов, що обслуговують народність. Мова відіграє велику роль у формуванні народності. Народність має єдину мову, але продовжують життя діалекти різних племен, що об'єдналися. Для цієї доби характерна діалектна дивергенція. З іншого боку, народжується протилежний процес – конвергенція (сходження) – зближення мов, їх інтеграція. Основою мови народності стає один із діалектів племен, який поступово переростає у мову всієї народності. Н., латинська мова виникла на основі діалекту Рима.

Мова народності має писемність, а отже, має (чи зароджується) літературну форму. Однак між усною і писемною формами мови велика відмінність. Функції літературної мови може виконувати чужа мова. Н.: у Давній Русі – старослов'янська, у Західній Європі (середньовіччя) – латинська, у країнах Середнього Сходу – арабська. Ці мови використовувались як ділові, у художній літературі, у листуванні. Найбільш розвинутими були давньоєгипетська, давньогрецька, давньоруська народності і відповідно мови, які мали багатий словник, розвинуту граматичну систему, стильову диференціацію.

На зміну народності приходять нація. Нація – найвища форма об'єднання людей; вона ґрунтується на спільності духовності і спільності мови. Нація утворюється в результаті розвитку капіталістичних відносин і централізації державності. Одночасно мова народності перетворюється у мову нації. Національна мова – це мова нації. Це найвища форма в історичній еволюції мови. Національна мова відрізняється розширенням і ускладненням функцій, відповідно – ускладненням внутрішньої структури мови. Формується складна система функціональних стилів. В певний період розвитку національної мови утворюється літературна національна мова.

Мова носить загальнонародний характер, тому що нею користується увесь народ. Народ є одночасно творцем і носієм мови. Одна окрема особа не може змінювати щось у мові, мова розвивається за об'єктивними законами. Загальнонародний характер мови – це прикмета **національної мови**. У поняття національної мови включають: літературну форму мови, діалекти, жаргони та просторіччя.

Вищою формою національної мови є **літературна мова**. Вона має дві форми – усну і писемну. Національна мова, а також національна літературна мова формується на базі діалекту або групи діалектів. Літературна мова – це культурно оброблена форма загальнонародної мови. Літературна мова поширюється на всі важливі сфери спілкування: художню літературу, науку, школу, театр, радіо, телебачення, державне управління. Літературна мова має стилістичне розгалуження: існують розмовний, публіцистичний, офіційно-діловий, науковий та стиль художньої літератури. До ознак літературної мови належать: а) писемна фіксація; б) унормованість (всі рівні мають норми); в) кодифікація (закріплення норм у словниках та довідниках); г) загальноприйнятність норм; д) поширення на всій мовній території; е) стилістична диференціація.

Національна мова має територіальні варіанти. Локальні різновиди мови називаються діалектами. **Територіальні діалекти** є повноцінним засобом спілкування. **Діалекти** – це говірки, обмежені територією, це засіб спілкування колективу, який проживає компактно. Діалекти протиставляються літературній мові. Діалект – це відображення часу, тому О. Шахматов вважав, що для історії мови дані діалектів вагоміші ніж свідчення писемних пам'яток. В українській мові розрізняють південно-східний, південно-західний, північний.

Соціальні діалекти – це корпоративні форми спілкування. Вони є засобом умисного відмежування від загальнонародної мови. Вони включають запозичення, слова з особливим значенням тощо. До соціальних діалектів належить жаргон. Його різновидами є сленг (молодіжний жаргон), арго (кримінальний або злочинський жаргон). **Жаргон** – з фр. перекладається як незрозуміла, нерозбірлива) це різновид мови окремої, відносно стійкої соціальної групи, об'єднаної соціальним станом, віком, професією, інтересами, який вирізняється лексикою та вимовою. Існує учнівський, студентський, військовий, офісний, богемний сленг тощо.

Просторіччя – третій різновид національної мови, воно займає проміжне місце між літературною формою мови та діалектом. Просторіччя характеризується неунормованістю і не кодифікованістю. Це форми, що не є діалектними і не є літературними. До просторіччя відносяться неправильні, з порушенням літературних норм, знижені форми: варнякати, пришелепкуватий, бовдур тощо.. Просторіччя – наддіалектна форма мови. До просторіччя відносять койне, суржик **Койне** формувалось в економічних, політичних, культурних центрах як засіб спілкування між носіями різних діалектів.

Койне виникає у великих містах (афінське, лондонське, київське тощо), існує в усній мові на великих територіях. Утворюється до появи писемності. Койне – спільна мова, яка сформувалась шляхом нівелювання діалектів. Н. київське койне утворилося ще до появи писемності у східних слов'ян. Найпоширеніші форми койне можуть ставати основою літературної мови. Н., англійська літературна мова сформувалась на базі лондонського койне. **Суржик** (означає – суміш мов). Суржик – засмічена мова, у якій штучно поєднуються одиниці різних мов без будь-якої їх нормалізації. В Україні поширений україно-російський суржик, україно-угорський, україно-румунський, україно-польський.

Треба зауважити, що немає прямої відповідності між національною мовою і державною. Так, наприклад, у Фінляндії рівні права мають дві мови – фінська і шведська; у Канаді – англійська і французька; у Швейцарії – національні варіанти німецької, ретороманської, італійської і французької мови, в Індії – гінді та англійська.

Отже, історично мова пройшла певні еволюційні етапи: **племінна, мова народності, національна.**

Мовні контакти зумовлюють певні процеси взаємодії: **субстрат, суперстрат, адстрат. Мовні контакти мають місце:** 1) в разі загарбання території; 2) коли на одній території співіснує різномовне населення; 3) коли різномовне населення – сусіди; 4) коли населення вступає у тісні економічні, торгівельні, культурні відносини; 5) коли засвоюється інша мова у процесі шкільного вивчення.

Субстрат (*нижній шар*) – це мова підоснова; це залишки переможеної мови в структурі мови, що перемогла. Це сліди мови корінних жителів у мові переможців. У 1 ст. до н.е. Юлій Цезар завоював Галію і включив її до Римської імперії. Спочатку гали були двомовними, але згодом перейшли на латину. При цьому вони неправильно артикулювали звуки, спрощували словоформи, скорочували довгі слова. Ці явища стали загальноживаними, а отже, - нормативними. Латинська мова перетворилась у якісно іншу – французьку. Гальський (кельтський) субстрат відбився у граматиці та фонетиці французької мови, у лексиці залишилось близько 300 гальських слів. Ще приклади: фракійський для румунської, іберійський для іспанської, тощо.

Суперстрат (*верхній шар*) – мова надоснова; сліди мови чужинців у корінній мові. Це відбувається тоді, коли перемагає місцева мова, а мова прийшла виходить із ужитку, залишаючи певні сліди у корінній мові. Наприклад: у 1066 р. Англію завоювали нормани і розповсюдили у панівних верствах французьку мову. Довгий час тривав білінгвізм, який зрештою призвів до перемоги англійської мови. Французька мова вийшла з ужитку, але залишила значний слід у лексиці англійської мови (60%). Приклади: німецька для чеської

Адстрат – (*нашарування*). Спостерігається там, де є часткове накладання мовних територій. Наприклад: українська та молдавська мови у Чернівецькій та Одеській областях. Наслідки адстратної взаємодії є

діалектними. Білінгвізм у таких випадках триває досить довго і не призводить до усунення однієї з мов. (білорусько-литовський, італійсько-словенський).

Довгі контакти народів (відповідно – мов) призводять до запозичень. Запозичуватись можуть фонема, морфема, цілі слова і навіть окремі граматичні форми. Запозичуватись може і мовна система: коли мовні одиниці не переходять з однієї мови до іншої, а уподібнюються. Таку взаємодію називають **інтерференцією**. Мовна інтерференція відбувається, коли люди вільно володіють і практично користуються двома мовами. Наслідком цього є розвиток **двомовності (білінгвізм)**. Якщо мови збігаються у функціях, то рано чи пізно одна з них витісняє іншу.

Інтерлінгвістика – розділ мовознавства, який вивчає проблеми створення і функціонування **штучних мов** як засобу спілкування у багатомовному світі. Термін введений у 1911 р. Ж. Мейсмансом. У 18-19 ст. почалося опрацювання філософських мов для заміни природних. Першою мовою була **волапюк** (world – світ, speak – розмовляти), створена у 1879 році в Німеччині Шлейером. Найбільш уживаніша штучна мова – **есперанто**. Її створив польській лікар Л.Заменгоф. Назва мови означає «сподіватись». Всі слова побудовані з латинських, грецьких, германських і слов'янських коренів. У граматиці тільки 16 правил, 11 закінчень, 2 відмінки, 2 числа, родів немає, 40 суфіксів. Цією мовою видається понад 100 журналів, газет; є оригінальна і перекладна література.

Після есперанто з'явилися мови ідо (1907), окциденталь (1922), інтерлінгва (1951). Пошук штучної мови не випадковий. На сьогодні понад 4 мільярда людей користуються 6 тисячами мов. Надзвичайно актуальною є проблема комунікації у сучасному світі.

Питання для самоконтролю.

1. Чому мова є історичною категорією?
2. За яких умов виникають контакти мов?
3. Охарактеризуйте явища субстрату, суперстрату, адстрату.
4. Які етапи історичного розвитку проходить мова?
5. На якому етапі суспільного розвитку утворюється нація? Назвіть ознаки національної мови.
6. Назвіть форми національної мови.
7. Що є ознаками літературної мови?
8. Що ви знаєте про штучні мови?
9. Що вивчає інтерлінгвістика?

Ключові поняття і терміни: адстрат, білінгвізм, волапюк, діалект, диференціація (або дивергенція), жаргон, інтерлінгвістика, інтерференція, койне, літературна мова, мова народності, мовні контакти, національна мова, племінна мова, просторіччя, субстрат, суперстрат, суржик, штучна мова, есперанто.

Тема: Класифікація мов світу.

План.

1. Загальна характеристика мов світу.
2. Генеалогічна класифікація мов.
3. Ареальна класифікація мов.
4. Функціональна класифікація мов.

За даними інтернету у світі нараховується 6703 мови.

Мови світу розрізняються за структурою, кількістю їх носіїв. За даними 1985 р. до числа найбільш розповсюджених мов світу відносяться: китайська — більше 1 млрд носіїв, англійська - біля 420 млн, хінді и урду - 320 млн, іспанська - 300 млн, російська - 250 млн, індонезійська - 170 млн, арабська - 170 млн, бенгальська - 170 млн, португальська - 150 млн, японська - 120 млн, німецька - 100 млн, французька - 100 млн носіїв мови. Цими мовами розмовляє близько 3,5 млрд мешканців Землі з більш ніж 5-мільярдного населення земної кулі.

Мови різняться за наявністю писемності, ступенем їх вивчення. Є мови з давньою писемністю: санскрит, грецька, італійська, німецька, болгарська, російська, українська тощо. Є молодописемні мови (киргизька 1924р, сомалі 1973р.). Багато мов Африки, Австралії, Америки не мають взагалі писемності. Різняться мови за суспільними функціями.

Перші спроби класифікації мов пов'язані з пошуками і виявленням їхньої спорідненості. **Генеалогічна класифікація – це групування мов на основі спільного походження, тобто спорідненості.** Основи генеалогічної класифікації були розроблені на матеріалі індоєвропейських мов в результаті утвердження у 19 ст порівняльно-історичного методу у мовознавстві. Поштовхом до порівняльно-історичного вивчення мов стало знайомство європейських вчених з літературною мовою Давньої Індії – **санскритом**. У середні віки Індія вважалась казковою державою, повною чудес, золота та білих слонів. Тому подібність індійських слів та граматичного строю санскриту з мовами Європи справило неабияке враження на європейських вчених. На розвиток порівняльно-історичного мовознавства вплинули ідеї романтизму, за якими вважалося, що у золоті віки існував духовно прекрасний та вільний пранарод і мав свою прамову. Пошук прамови і призвів до виникнення порівняльно-історичного мовознавства. Основоположниками порівняльно-історичного методу є німецькі лінгвісти Ф. Бопп (1791-1867) і Я. Грімм (1785-1863), датський мовознавець Р. Раск (1787-1832) та російський філолог А.Х. Востоков (1781-1864).

За допомогою порівняльно-історичного методу порівнюються генетично тотожні форми споріднених мов і встановлюється їх первісний вигляд, який називають праформою. При встановленні спорідненості мов найбільш достовірні результати дають регулярні звукові відповідники у порівнюваних мовах, а також їх граматичні відповідники, особливо співпадіння флексій, які не запозичуються з мови в мову.

Мови групуються у **сім'ї, групи, підгрупи.**

Мовну сім'ю утворює уся сукупність споріднених між собою мов, тобто в структурах усіх цих мов є спільні риси, які можна пояснити, виходячи з того, що ці структури походять від певної мови-основи. Мови, що належать до різних сімей, не виявляють ознак історичної спорідненості. В таких мовах немає слів і форм, які мають спільне походження, окрім запозичень, які можуть проникати з одного джерела як у споріднені, так і в неспоріднені мови.

Всередині сім'ї мови пов'язані між собою більш близькими або більш далекими спорідненими відношеннями. При цьому всередині одних сімей виявляються більші, всередині інших менші розходження окремих мов. В межах сім'ї виділяються групи мов. мови однієї групи завжди ближчі одна одній, ніж мови двох різних груп. Всередині групи міра близькості між мовами також різна, тому деякі групи членуються на підгрупи споріднених мов. мови можуть опинитися і поза сім'єю. Так, ізольовану мову, генетичних зв'язків якої не вдалося знайти, вважають окремою сім'єю. Найвідомішими і найпоширенішими мовними сім'ями є індоєвропейська, семіто-хамітська, кавказька, фіно-угорська, самодійська, тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська, китайсько-тібетська, тайська, аустронезійська, аустроазіатська.

Найчисельнішою є **індоєвропейська сім'я мов**, яка включає в себе **150** мов. Поділяється на **12** груп: індійську, іранську слов'янську, балтійську, германську, романську, кельтську, грецьку, албанську, вірменську, анатолійську, тохарську. Дві останні групи складаються із мертвих мов.

Мовознавці вважають, що предком індоєвропейських мов була загально індоєвропейська мова, яка існувала дуже давно у вигляді окремих споріднених діалектів, що згодом перетворилися на окремі мови. Французький професор А.Мейє вважав, що прабатьківщиною індоєвропейців була вся та частина Європи, де ростуть берези. Назва цього дерева має спільне звучання майже у всіх індоєвропейських мовах.

Індійська група включає 24 мови: гінді, урду, бенгальська, непалі, пенджабі, сингальська циганська та інш.

Іранська група включає 31 мову: до живих належать іранська (перська, фарсі), курдська, афганська таджицька, осетинська та інш. Індійська та іранська групи становлять **арійську галузь** індоєвропейських мов.

Грецька група – 1 мова – грецька.

Вірменська група включає одну мову – вірменську.

Ці 4 групи становлять **східне** угруповання індоєвропейських мов.

Германська група поділяється на **скандинавську, західну та східну**.

Північногерманська (скандинавську) підгрупа об'єднує у собі датську, шведську, норвезьку, ісландську та фарерську мови. **Західногерманська** підгрупа складається з англійської, нідерландської. Фламандської, фризької, німецької та мови їдиш. До **східногерманської** підгрупи входять мертва готська мова (вест готська і остготська).

Романська група – 10 мов: іспанська, португальська, італійська, румунська, молдавська, французька, ретороманська, сардінська,

провансальська, каталанська. Романська гр. умовно поділяється на 4 підгрупи: **галло-романську** (французька, провансальська, каталонська мови), **італо-романську** (італійська, сардинська, ретороманська мови), **іберо-романську** (іспанська, португальська мови), **балкано-романську** (румунська, молдавська). До мертвих романських мов належить латина.

Кельтська група включає 4 мови: ірландська, шотландська, уельська, бретонська.

Мертві мови – галльська (була поширена на тер. суч. Франції), корн уельська (Англія, зникла у 18 ст.)

Албанська група – 1 мова – албанська.

Ці 4 групи утворюють **західне** угруповання індоєвропейських мов.

Балтійська група включає 2 мови – литовську та латиську.

Слов'янська група мов поділяється на **східну**, **західну** та **південну**.

До **східної** підгрупи належать українська, російська, білоруська мови. **Західна** підгрупа складається з польської, чеської, словацької, кашубської, лужицької, а також мертвої полабської мови. **Південна** підгрупа включає болгарську, македонську, сербську, хорватську, словенську мову, а також мертво старослов'янську мову.

У сучасній Україні живуть представники майже 130 національностей. Національні мови в Україні, перш за все, репрезентують індоєвропейську сім'ю, зокрема слов'янську групу (українську, російську, білоруську). У нас представлені західнослов'янські мови – польська, чеська, словацька, з південнослов'янських – болгарська. Германська група репрезентована німецькою та мовою ідиш, романська група – румунською мовою. На півдні України використовують грецьку, вірменську мови, з індійської групи – циганську мову. З фінно-угорської сім'ї наявна в Закарпатті угорська мова. З тюркських мов в Україні використовують кримськотатарську та гагаузьку мови. Семіто-хамітська сім'я представлена асирійською мовою.

Ареальна класифікація. **Ареальна** (от лат. агеа - площа, простір) класифікація полягає у створенні **мовної карти світу**, **ареалів** розповсюдження окремих мов або груп мов. Ця класифікація є складовою частиною ареальної лінгвістики – розділу мовознавства, який за допомогою методів лінгвістичної географії досліджує розповсюдження мовних явищ у просторі і часі. Одним з центральних понять ареальної лінгвістики є мовний або діалектний ареал, тобто межі розповсюдження окремих мовних явищ та їх сукупностей, а також окремих мов або груп мов.

Поняття **мовного союзу** тісно пов'язане з мовними картами. **Мовний союз** – це особливий тип мовної спільності, який містить різні мови у межах одного географічного простору. Ці мови характеризуються спільними структурними ознаками, отриманими протягом довгого часу спільного існування. Типовим прикладом вважають **балканський мовний союз**, що об'єднує болгарську, македонську, румунську, молдавську, албанську та новогрецьку мови, тобто представників 4 різних груп мов індоєвропейської сім'ї.

Функціональна класифікація. Лінгвістична карта сучасного світу тісно переплітається з його адміністративно-політичною картою: мови світу різняться за кількістю мовців, ареалами розповсюдження, суспільним функціям. Повна функціональна класифікація може бути побудована з обов'язковим урахуванням ряду критеріїв: кількість носіїв живих мов, кількість живих і мертвих мов у світі, розповсюдженість мов за межами етнічних територій, роль кожної з мов у сучасному світі, писемні і безписемні мови, природні і штучні мови, суспільні функції мов, форми їх існування. Так, за зв'язками з етнічною спільністю виділяють мови **народностей, племінні мови і національні мови.** Розповсюдженість мови за межами етнічної групи і її роль у сучасному світі дають підстави виділяти місцеві мови, **регіональні мови, мови міжнаціонального спілкування** і світові мови. Є мови, які обслуговують декілька націй: наприклад, іспанська (чилійців, кубинців, аргентинців, венесуельців, колумбійців, костариканців, панамців, парагвайців та інш.; німецька – німців, австрійців, швейцарців; англ. – англійців, американців, канадців.) В багатьох країнах світу функціонує по декілька державних мов: Швейцарія – 4 мови: німецька, французька, італійська, рето-романська; Канада – англійська, французька; Бельгія – французька, фламандська; Індія – англійська, гінді; Кенія – англійська, французька; Пакістан – урду, англійська та інш. **До світових мов належать: англійська, російська, французька, іспанська, китайська, арабська мови.** Це робочі мови ООН, НАТО, ОБСЄ, їх вивчають як іноземні у загальноосвітніх закладах. За функціями, які мова виконує у суспільстві, виділяють літературні мови і діалекти, державні мови, культові або ритуальні мови тощо.

Мови розрізняються залежно від значення і поширення у світі. Виділяють такі соціолінгвістичні типи:

а)одноосібна мова (майже повністю вимерла): південносамодійська камасинська мова (селище Абалакова Красноярського краю); б)частковогенераційна (люди старшого покоління частково володіють, але не всі): водська мова (Санкт-Петербурзька обл.); в)повногенераційна, але частково етнічна, якою користуються частина етносу (уельські у Великобританії, з 700 тис. знало 500 тис.); г)повно етнічна, але частково територіальна мова етносу (латиська мова в часи перебування Латвії у складі СРСР); д)повно територіальна мова (державна): грецька у Греції; е)повно територіальна і позатериторіальна (в одній функції поширена поза територією): італійська як мова вокалістів; ж) повнотериторіальна і позатериторіальна поліфункційна мононаціональна мова: російська; з)повнотериторіальна і позатериторіальна поліфункційна полінаціональна, поширена в кількох державах: англійська мова.

Питання для самоконтролю.

- 1.Що таке генеалогічна класифікація мов світу?
- 2.Як поділяються мови за генеалогічною класифікацією?
- 3.До якої сім'ї, групи, підгрупи належить мова, яку ви вивчаєте?

4. На які підгрупи поділяється слов'янська група мов і які мови входять до кожної підгрупи?
5. Які мови ми називаємо мертвими?
6. Визначте поняття «світові мови». Перерахуйте їх.
7. Дайте визначення ареальній та функціональній класифікаціям мов.

Ключові поняття і терміни: ареал, ареальна класифікація, балканський мовний союз, генеалогічна класифікація, германська група, індоєвропейська сім'я мов, мова міжнародного спілкування, мова народності, мовна карта світу, мовна сім'я (група, підгрупа), національна мова, племінна мова, регіональна мова, романська група, санскрит, світові мови, слов'янська група, функціональна класифікація

Змістовий модуль 2. Структура мови

Фонетика.

Тема: Звуки мовлення як природна матерія мови.

План.

1. Поняття про фонетику.
2. Три аспекти вивчення звуків мовлення
3. Класифікація звуків мовлення.

Будь-яка мовна одиниця функціонує у звуках або сполученнях цих звуків. **Звуки складають матеріальну сторону мови, вони є способом звукового оформлення морфем, слів, речень.** Кожна мова має своєрідну звукову структуру, чим відрізняється від інших. За звучанням можна навіть вгадати, якою мовою говорить людина. Н.: рос. відрізняється м'якою вимовою приголосних перед *е*; білор. дзеканням (дзень); польск. – наголосом на передостанньому складі. Перенесення артикуляційних властивостей однієї мови на іншу створює так званий **акцент**.

Розділ мовознавства, що вивчає звуки мовлення, називається **фонетикою**. Одиницями фонетики є **звуки**. Окрім звуків, у фонетиці вивчаються **склад, наголос і інтонація**. Звук у фонетиці розглядають: а) як фізичне явище; б) анатомо-фізіологічне; в) лінгвістичне. Відповідно звуки мовлення вивчаються у **трьох аспектах**: акустичному, артикуляційному, функціональному. Для мовознавства важливим є останній. Розглянемо їх.

До акустичних властивостей звуків належать: висота звуку, сила звуку, довгота звуку, тембр звуку.

Висота звуку залежить від частоти коливань на одиницю часу; *сила* залежить від амплітуди (розмаху) коливань; *тривалість* звуку – це кількість часу, втраченого для вимови; *тембр* (забарвлення) виникає внаслідок накладання обертонів (додаткових) на основний тон. Важливу роль у забарвленні звуків відіграє *резонатор* (це порожнини глотки, рота і носа). *Тембр* – це найголовніше, те, за чим звук розрізняють.

Звуки мови утворюються органами мовлення (мовленнєвим апаратом). Фізіологічний аспект вивчає, як утворюються звуки мовлення.

Мовленнєвий апарат – умовна назва. Спеціальних органів для вимови звуків немає. Це додаткове навантаження органів, що виконують зовсім інші фізіологічні функції. Мовленнєвий апарат складається з трьох поверхів. До нижнього належить апарат дихання – легені, бронхи, трахея та діафрагма. Видих, що відбувається у дихальному апараті, забезпечує струм повітря для утворення голосу в гортані або шуму в надгортанних порожнинах. Отже, забезпечує повітря. Матеріалом для створення звуків є видихуване повітря. Гортань – це трубка, яка складається з хрящів (щитовидного, 2-х пірамідальних), до яких прикріплені голосові зв'язки. При мовчанні повітря проходить вільно, не зачіпаючи голосових зв'язок. При говорінні голосові зв'язки дрижать під тиском видихуваного повітря. В результаті утворюється голос. Так вимовляються голосні. Окрім голосу, гортань утворює і шепіт, який з'являється внаслідок проходження повітряного струму через щілину голосових зв'язок. Отже, на середньому поверсі утворюються голос і шум, а не конкретні звуки. Третя частина включає порожнину глотки, рота, носа. У глотці і ротовій порожнині виникають шуми, необхідні для утворення приголосних. До ротової порожнини входять губи, зуби, ясна, альвеоли (пухирці над верхніми зубами), тверде піднебіння, м'яке піднебіння, маленький язичок та язик. Язик складається з 3 частин: кореня, спинки і кінчика. Спинка ділиться на передню, середню і задню. Залежно від того, яка частина язика бере участь у творенні звуків, розрізняють передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові приголосні. Коли кінчик язика торкається зубів, то утворюються зубні звуки. Треба зауважити, що язик є одним з найважливіших органів звукотворення.

Залежно від участі у звукотворенні всі органи мовлення поділяються на *активні та пасивні*. До активних належать голосові зв'язки, задня спинка зівя, маленький язичок, м'яке піднебіння, язик і губи (рухомі). Пасивними є: зуби, ясна, тверде піднебіння (служать опорою).

Артикуляція – це утворення звука, тобто робота апарату мовлення, необхідна для вимови певного звуку. Артикуляція має три фази: *екскурсію* (приступ) – активний орган наближається до місці артикуляції; *кульмінацію* (витримку) – час, упродовж якого звук артикулюється; та *рекурсію* (повернення) – повернення органу на своє місце. Сукупність артикуляційних навичок, необхідних для вимови звуків, прийнято називати *артикуляційною базою мови*. У кожній мові своя артикуляційна база, тобто типізація вимови. Перенесення артикуляційної бази однієї мови на іншу створює *акцент*, по якому пізнають чужинця.

Класифікація звуків мовлення.

Класифікація – це поділ звуків на розряди за характерними для них ознаками. Звуки мовлення усіх мов світу класифікуються за трьома основними принципами: акустичним (за сонорністю, співвідношенням голосу і шуму), артикуляційним (за місцем і характером артикуляції) і

функціональним (за функцією у мовленні). На цій основі усі звуки мовлення поділяються на **голосні та приголосні**. Звуки, що становлять вершину складу, належать до голосних. Периферійні до складу звуки є приголосні. Це функції звуків.

голосні	приголосні
Акустична ознака	
Сонорні – вимовляються з перевагою тону над шумом (р, л, м, н, ж, в (в укр. мові))	Шумні – вимовляються з перевагою шуму над голосом
Артикуляційна ознака	
Вимовляються при пропорційному розозередженні напруження усього мовленнєвого апарату	Вимовляються при зосередженні напруження в місці локалізації звука (зімкнення або наближення органів мовлення)
Функціональна ознака	
Складотворча функція	Функція супроводження голосних у процесі складотворення

Голосні – чисто тональні звуки. **Приголосні** включають шум. Артикуляція приголосних полягає в доланні перешкоди, внаслідок чого і з'являється шум.

Голосні поділяються на **три ряди** – *передній (і, у, е), середній та задній (о, а)*; на три піднесення: високе (і, у), середнє (е, о) та низьке (а). Голосні також діляться на **лабіалізовані (о,у) та нелабіалізовані** (всі інші). В деяких мовах голосні поділяються на *ротові та носові*. У більшості мов голосні є ротовими. У польській, французькій, португальській, сербській мовах є носові. Розрізняються голосні і кількістю. Так, в укр., рос. – 6; польськ. – 8; англ. – 12. Існує особливий тип голосних – *дифтонги*. Дифтонги – це подвійні голосні. В англ. мові 8 дифтонгів. Один з компонентів двоголосного є складовим, а другий – нескладовим. У деяких мовах зустрічаються *трифтонги*, тобто поєднання трьох голосних у одному складі. Система голосних називається **вокалізмом**.

Система приголосних називається **консонантизмом**. Приголосні поділяються за участю голосу і шуму на *сонорні і шумні*. **Сонорні** (голос переважає над шумом): в, м, н, р, л, ж. **Шумні** поділяються на *дзвінки та глухі*. Шумні дзвінки (шум переважає над голосом); шумні глухі (створюються тільки шумом). Дзвінки і глухі шумні утворюють співвідносні пари: б-п; д-т; з-с; ж-ш; дж-ч; дз-ц; г-к; г-х; в рос. – в-ф; г-к, тільки глухі – ч, ц, х; в укр. глухий ф без пари.

Приголосні поділяються за **активним мовним органом (місцем творення) на: губні, язикові**. Губні поділяються на *губно-губні* (білабіальні): б, п, м, в (рос. б, п, м), *губно-зубні* (лабіодентальні): ф, в рос. в, ф. Язикові діляться на *передньоязикові* (д, т, л, н, р, з, с, ч, ш, ж, дж, дз), *середньоязикові* (ж), *задньоязикові* (г, к, х).

За способом творення (характером перепони) приголосні поділяються на *щілинні* (фрикативні): в,ф,г,х,з,с,ш,ж,й,з',с' та *зімкнені*. Зімкнені поділяються на *проривні* (б,п,д,т,к,д',т'), *африкати* (злиті) (ц,ч,дж,дз), *зімкнено-прохідні* (м,н,л,р). Зімкнено-прохідні діляться на *носові* (м,н), *бокові* (л), *дрижачі* (р). **Африкати** – це подвійні приголосні (гібриди проривних та щілинних). До них належать *ч,ц,дж,дз*.

Приголосні можуть бути пом'якшеними (палаталізованими) та непом'якшеними. Звуки, що утворюються за допомогою додаткової артикуляції (пом'якшеної), називаються *палаталізованими*. За твердістю-м'якістю створюються пари: н-н', т-т', д-д', с-с', з-з', л-л'. Завжди м'яким залишається й. Це його основна артикуляція; він називається *палатальним*. В рос. мові пари створюють майже всі звуки. Непарними є ш, ж, ч, ц.

Питання для самоконтролю.

1. У яких аспектах вивчаються звуки мовлення?
2. Що розуміється під терміном «мовленнєвий апарат»?
3. Назвіть акустичні властивості звуків мовлення.
4. Що таке артикуляція? З яких фаз вона складається?
5. Визначте різницю між голосними та приголосними звуками.
6. Що таке сонорні звуки?
7. Як поділяються голосні за рядом і піднесенням?
8. Поясніть термін «лабіалізовані» голосні.
9. Як поділяються приголосні за місцем творення?
10. Як поділяються приголосні за способом творення?
11. Що таке палаталізовані звуки?
12. Порівняйте класифікацію голосних та приголосних звуків в рідній мові та мові, що вивчаєте.

Ключові поняття і терміни: акустичні властивості звуків, акцент, артикуляція (екскурсія, кульмінація, рекурсія), аспекти вивчення звуків, африкати, висота звуку, вокалізмом, глухі приголосні, голосні, дзвінкі приголосні, довгота звуку, звуки, консонантизм, лабіалізація, місце творення звуків, мовленнєвий апарат, палаталізація, піднесення, приголосні, ряд, сила звуку, сонорні, спосіб творення звуків, тембр звуку, шумні приголосні

Тема: Фонетичне членування мовленнєвого потоку.

План.

1. Поняття про фонетичні одиниці.
2. Склад і складоподіл.
3. Наголос.
4. Інтонація і її елементи.

Увесь потік мовлення складається з розділених паузами **фраз**. **Фраза** – це найбільша вимовна одиниця. Фраза – це відрізок мовлення, що становить фонетико-синтаксичну єдність, завершений структурно, за смыслом і інтонацією. Фраза співвідноситься з реченням, але не тотожна реченню. Паузи між фразами тривалі (//): **Як парость виноградної лози / плекайте мову// пильно й ненастанно/ політь бур'ян//** Фрази членуються на такти. **Такт** – це фонетичне слово. Фонетичне слово – це слово, об'єднане одним наголосом. *Досвітні/ вогні/ переможні/ урочі/ Прорізали/ темряву /ночі.// - поділ на такти.*

Слова можуть втрачати свій наголос. Такі слова називаються клітиками. Серед них розрізняють *проклітики та енклітики*. Слова, що передають свій наголос наступному слову, називаються *проклітиками*: наді мною; о п'ятій; рос.: за грибами. Саме явище називається *проклізою*. Слова, що передають свій наголос попередньому слову, називаються *енклітиками*: досягли таки; на берег (рос.) Це явище називається *енклізою*.

Такти побудовані із **складів**: *Про-рі-за-ли* – поділ на склади.

Склад є чисто фонетичною, звуковою одиницею. Склад визначається хвилею сонорності, тобто наростанням і послабленням звуку.

Складотворним елементом вважається голосний. В деяких мовах (словацькій, чеській, сербській тощо) склад можуть **утворювати сонорні (р,л)**: серб. вр-ло (дуже); гр-дан (бридкий); чеськ.: pl-ny, hr-dy.

Існує декілька теорій складу.

Експіраторна теорія: склад – це комплекс звуків, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Ця теорія вкорінилася у шкільній практиці, але науковці це визначення заперечують, тому що одним поштовхом можна вимовити і один склад, і декілька. Теорія мускульної напруги: склад утворюється єдиним імпульсом м'язової напруги (Щерба).

Сонорна теорія: склад визначається хвилею сонорності (обґрунтована датським мовознавцем О. Есперсенем; Аванесов). Ми користуємося останньою. За цією теорією у складі є ядро та периферія. Ядро – це момент найвищої звучності. Периферія складається з ініціалі та фіналі. Ініціаль – наростання звуку до вершини (ядра). Фіналь – затухання звучності. Отже, склад утворюється з менш звучних та більш звучних (1-голосні; 2-сонорні; 3,4-шумні).

Складоподіл проходить за звуком найвищої звучності (тобто за голосним): кі-стка; рос.: зве-зда. Слов'янським мовам властива тенденція до відкритого складу (у фр. м. навіпаки – до закритого: ас-теур (актор)).

Склади мають різну структуру. Вони поділяються на закриті, відкриті, прикриті, неприкриті. В укр., рос. мовах склади переважно відкриті та прикриті. Відкритий характер складів успадкований від праслов'янської мови (існував закон відкритого складу, тому всі склади закінчувались на ь, ъ). У фр. м. межа складу проходить тільки після приголосного; в уральськ. та тюркськ. мовах на початку може бути лише один приголосний; у німецьк. неможливі у кінці дзвінки приголосні. У більшості мов склад – це фонетична

одиниця, а у в'єтн., кит.-тїб. мовах склад збігається з морфемою. В цих мовах мінімальною одиницею є склад, а не звук. Він називається силабемою: женьмінъжібао (жень-людина; мїнь-народ; жі-день; бао-газета) – 4 склади, 4 морфеми.

Окрім фонетичних одиниць, у мовленні використовуються і фонетичні засоби. Так, кожне фонетичне слово має свій наголос.

Наголос – це звукове виділення складу. Наголос виділяє такт. Це словесний наголос. Наголос буває динамічним, тонічним, кількісним.

Силовий, експіраторний, динамічний наголос виділяє склад збільшенням сили звуку (східнослов'янські мови, польськ., англ., нім., фр., ісп., італ.)

Тонічний наголос виділяє склад висотою звучання. Музикальний наголос буває політонічним: наголошений склад може мати різні інтонації. Він властивий сербській, хорватській, норвезькій, японській та іншим мовам. Такий наголос був в давньогрецькій мові та санскриті.

Кількісний або квантитативний наголос визначається довготою звучання. Рідко зустрічається у чистому вигляді (новогрецька мова). Взагалі, у більшості мов один із типів наголосу переважає, але зустрічаються й інші. Наприклад, доведено останніми дослідженнями, що у російській мові наголос кількісно-динамічний.

Динамічний наголос за місцем у слові поділяється на фіксований та нефіксований. Фіксований наголос у всіх словах падає на певний склад: у фр., вірм., узбецьк. мовах – на останній склад; чеськ., естонськ. – на 1 склад; у польськ. марійськ., індонез. – на передостанній. Вільний наголос може падати на будь-який склад: рос., укр., англ., нім., болг., серб., білор., литовськ., хорв. мови. Вільний наголос виконує смислорозрізнювальну функцію: мука-мука; замок-замок; і форморозрізнювальну: вікна-вікна.

Наголос буває рухомим і нерухомим. Нерухомий наголос падає у будь-яких словах (змїнах слова) на один і той самий склад. Рухомий наголос у формах одного і того самого слова падає на різні склади. Н.: в англ. мові наголос нерухомий, тому що не змінює місця в різних формах одного і того самого слова. В укр., рос., польськ. – рухомий: стїл-стола; понял-поняла. Наголос – це душа слова, його фонетичне оформлення. Якщо слово втрачає наголос, воно перетворюється у морфему: займенник ся (себе): вчитися.

Крім словесного, існує наголос **фразовий та логічний**.

Фразовий – це звукове виділення одного із слів (як правило, кінцевого) або словосполучення. Логічний – це міцніший притиск на слові, якому надається особливо важливе значення.

Членування мовленнєвого потоку пов'язане з інтонацією.

Інтонація – це ритмомелодійна організація мовленнєвого потоку. Інтонація включає поняття **мелодики, інтенсивності, темпу, тембру та паузи**.

Мелодика – змінна частоти основного тону, його діапазонів, інтервалів, підвищень, понижень, напряму руху. Інтенсивність підвищення і посилення голосу на слові, яке хочуть виділити. Пауза – перерва у звучанні, зупинка у потоці мовлення. Паузи впливають на ритміку мовлення, сприяють

виділенню певного змісту. Темп – швидкість мовлення, яка вимірюється кількістю виголошених за секунду складів. Вагоме вимовляється повільніше, неважливе – швидше. Тембр – емоційне забарвлення (схвильоване, веселе, сумне, грайливе). Усі елементи разом становлять єдність. Інтонація виконує певні функції: розрізняє комунікативні типи висловлювання: розповідь, запитання, спонукання.

В кожній мові свої **інтонаційні конструкції**.

Питання для самоконтролю.

1. На які складові членується мовленнєвий потік?
2. Яка звукова одиниця називається складом?
3. Що ми називаємо фонетичним словом?
4. Дайте визначення термінам «енклітики», «проклітики».
5. Що таке наголос? Який тип наголосу в слов'янських мовах?
6. В яких мовах фіксований наголос?
7. Охарактеризуйте наголос в українській мові.
8. Поясніть різницю між словесним, фразовим, логічним наголосом.
9. З чого складається інтонація?

Ключові поняття і терміни: динамічний наголос, інтенсивність, інтонація, інтонаційні конструкції, кількісний наголос, мелодика, наголос, пауза, проклітика, склад, складоподіл, такт, темп, тембр, тонічний наголос, фіксований наголос, фонетичне слово, фраза, енклітика

Тема: Взаємодія звуків у потоці мовлення.

План.

1. Види процесів.
2. Позиційні процеси.
3. Комбінаторні процеси.

У потоці мовлення звуки взаємодіють і впливають один на одного, в результаті чого відбуваються **фонетичні зміни (процеси)**.

Зміни, спричинені впливом загальних умов вимови, називаються **позиційними**. Зміни, зумовлені впливом одного звуку на інший, називаються **комбінаторними**.

До позиційних процесів відноситься редукція, приглушення в абсолютному кінці слова, протеза.

Редукція голосних – позиційний процес, суть якого полягає в ослабленні артикуляції ненаголошених звуків і зміні їхнього звучання. Розрізняють **кількісну і якісну редукцію**. В результаті кількісної редукції голосні втрачають силу і довготу, але зберігають тембр (у): у словах дуб, дубок, дубовик. Якісна редукція – це втрата голосними своєї якості: рос. вода /вада/; молодой /м'ялодой/. Якісній редукції піддаються звуки а, о, є.

Кількісній редукції піддаються звуки і, и, у. Для української мови якісна редукція не характерна. Інколи відбувається зміна о перед у або навпаки: зозуля /зузуля/.

Приглушення дзвінких звуків в абсолютному кінці: луг (лук); отход (отхот). Це явище властиве не всім мовам. В укр., англ. мовах звуки в кінці слова не змінюються. В рос., польськ., нім. – це закономірне явище: пол. ogrod (огрут) – сад.

Деякі вчені до позиційних процесів відносять **протезу** (надставка приголосного або голосного звуку): Ганна (рос. Анна); вогонь (рос. огонь); гострий (рос. острый).

До комбінаторних змін належать: **асиміляція, акомодация, дисиміляція, епентеза, дієреза, метатеза, гаплогія.**

Асиміляція – артикуляційне уподіблення звуків у межах складу або слова: боротьба /бородьба/, рос. травка /трафкь/, сказка /скаска/. Цікаві зміни відбулися у давньоруському слові *бъчела* (від *буча* – галас). В укр. мові асиміляція дала *бджола*; в рос. мові *пчела*. Асиміляція буває за напрямом регресивна/прогресивна, за повнотою повна/неповна, за місцем суміжна/несуміжна. Всі майже асиміляції регресивні. Прикладом прогресивної асиміляції можуть бути слова з подовженими приголосними (зілля, знання, весілля), де на місці другої фонемі колись виступав звук й: зельє. Майже всі асиміляції контактні. Дистантні зустрічаються більше у просторіччі або у діалектних словах: чичас замість сейчас. Повна асиміляція: коли з двох подібних звуків утворюється один – /т'іц:і/; рос. /шшыт'/; італ. ditto-казаний (dictus - сказане); часткова або неповна – кігті /к'іхт'і/; рос. сделать /з'д'елат'/. Приголосні асимілюються за дзвінкістю/глухістю, місцем і способом творення - /бол'іц:є/, твердістю/м'якістю- /с'в'іт/, п'іс'н'я/.

Акомодация – часткове пристосування сусідніх звуків, виникає між приголосними і голосними: тук, тюк.

Дисиміляція – розподібнення артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова: февраль>февраль.

Дієреза – викидання звуку у слові: поздно /познь/.

Епентеза – вставка звуку: радіво, фіялка.

Метатеза – перестановка звуків або складів: бондар із боднар, рос. мрамор із лат. marmor, в дит. мові немя замість мене.

Гаплогія – викидка одного з двох однакових або подібних складів: мінералогія із мінералологія; рос. знаменосец із знаменоносец.

Заміщення або субституція. У запозиченому слові заміщується не властивий запозичуваній мові звук якимось близьким за акустичними властивостями. Східнослов'янські мови не знали звуку ф, а тому відбувались заміни на п (Пилип – рос. Филип); на х (Хома – рос. Фома); на кв (квасоля – рос. фасоль).

Під історичними чергуваннями розуміють такі чергування, які виникли у певний період формування звукової будови мови в результаті артикуляційної взаємодії звуків. Наприклад, чергування О,Е з нулем звука:

кінець – кінця; ніжок – ніжка; чергування к/ч, х/ш, г/ж: козак-козаче; друг-друже; дихати-дише тощо.

Фонетичні чергування зумовлені позиційними або комбінаторними процесами, історичні зумовлені історичними змінами у мові і закріплені в орфографії.

Питання для самоконтролю.

1. Поясніть різницю між комбінаторними та позиційними процесами.
2. Назвіть і коротко охарактеризуйте комбінаторні процеси.
3. Назвіть і коротко охарактеризуйте позиційні процеси.
4. Чим розрізняються історичні та фонетичні чергування?

Ключові поняття і терміни: акомодация, асиміляція, гаплогія, дієреза, дисиміляція, комбінаторні процеси, метатеза, оглушення в абсолютному кінці слова, позиційні процеси, протеза, редукція (кількісна, якісна), субституція, фонетичні процеси

Тема: Фонологія.

План.

1. Поняття про фонему.
2. Поняття про орфоепію.

Найважливішим у вивченні звуків є **функціональний аспект**, що розглядає функції звуків у мові. Функцію розрізнення звуків у мові виконує **фонема**.

Фонема – мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів: дам-дим-дум (а/и/у).

Фонема матеріалізується у звуках. Фонема і звук – різні поняття і різні величини. Фонема – соціальне явище, звук – індивідуальне; фонема – мовна одиниця, звук – мовленнєва; фонема – абстрактна, звук – конкретний; фонема – величина стала, звук – величина залежна (впливають сусідні звуки, позиція). Н., фонема < о > представлена трьома звуками у рос. словах: вол /о/, воли /а/, воловой /в'ялавой/.

Фонемі властиві **диференційні та інтегральні ознаки (функції)**. Диференційні ознаки – розрізняють значення слів чи морфем. Недиференційні – ознаки, що не розрізняють значень слів чи морфем. Н., у фонемі /д/ - передньоязиковість, дзвінкість, твердість – диференційні ознаки: дар-бар (передньоязиковість), дар-тар (дзвінкість), діва-дива (м'якість). Інтегральні ознаки: у російській мові немає жодної пари слів, які б розрізнялися звуками /г/ проривним і / / фрикативним; /г/ твердим і /г'/ м'яким.

У мовленнєвому потоці фонемі перебувають у різних позиціях: сильних і слабких. Сильні позиції – позиції, в яких протиставлення і розрізнення фонем досягають повної сили. Слабкі - позиції, в яких

протиставлення фонем неповне або нейтралізується (зникає). Для голосних сильна позиція – наголошена, слабка – ненаголошена: села - /є/ в сильній позиції; село (сеило) – слабкій. У слабкій позиції буває нейтралізація (нерозрізнення) фонем: рос. лиса; лєса. Для приголосних сильна позиція – це позиція перед голосними, слабка – перед приголосними: трава /травка.

Фонема одна з характерних ознак самобутності мови. Загальномовних (універсальних) фонем не існує.

Своєрідність фонологічної системи кожної мови полягає в загальній кількості фонем, співвідношенні голосних та приголосних, характері опозицій, варіантів і варіацій фонем та їх сполучуваності. У мові може бути від 10 до 80 фонем; в українській 6 голосних та 32 приголосних, у російській 5 та 34, в англійській 20 і 24, французькій 17 і 18, естонській 27 і 24. Фонем встановлюються на основі протиставлень (опозицій). Вчення про фонему виникло у вітчизняному мовознавстві у кінці 19 ст. Основоположником його був видатний польський, російський вчений Іван Олександрович Бодуен де Куртене та його учні М.В. Крушевський, Л.В.Щерба. З появою цього вчення відкрився новий аспект у вивченні звуків – фонологічний. Учення про фонему виділилось у окремий розділ.

Розділ мовознавства, що вивчає фонем, називають **фонологією**. Вона розглядає функціональну сторону звукових явищ.

Орфоепія – вимова, яка відповідає прийнятим у мові нормам, розділ мовознавства, що ці норми встановлює. **Орфоепічні норми** – важливий компонент культури мовлення.

Питання для самоконтролю.

1. У чому полягає відмінність фонем від звуку?
2. Назвіть та охарактеризуйте функції фонем.
3. Назвіть сильні/слабкі позиції для фонем.
4. Що вивчає орфоепія?

Ключові поняття і терміни: диференційні ознаки, інтегральні ознаки, культура мовлення, орфоепія, орфоепічні норми, сильна/слабка позиція фонем, фонема, фонологія, функціональний аспект

Тема: Письмо.

План.

1. Дописьмовий період.
2. Три типи письма.
3. Алфавіти.

Письмо – це штучно створена система фіксації мовлення, яка дає змогу за допомогою графічних елементів передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріплювати її у часі.

Виникнення письма – це інтелектуальна революція, яка вплинула на прискорення розвитку науки, техніки, культури. Після цього досвід поколінь

став загальносвітовим набутком. Письмо виникло 6 тисяч років тому. Існує твердження, що письмо виникло до появи звукової мови. Однак безмовні люди не могли писати. Зрозуміло, що все було навпаки. Причина – потреба передати інформацію на відстані та у часі.

Виникненню письма передувало тривалий підготовчий період.

В історії письма виділяється 2 періоди: **дописьмовий і письмовий**.

Виникненню письма передувало **протописьмо** або так зване **предметне письмо**. Символічним знаком міг бути предмет, декілька предметів та ритуальні дії з ним. Наприклад, у північноамериканських індіанців передача томагавка означала оголошення війни, а спільне розкурювання люльки – заключення миру. Існувало **вузликове (кіпу) письмо, черепашкове (вампум) та камінцеве**. Розглянемо їх.

Вузликіве письмо – найдавніше перуанське письмо інків (кіпу). Це палочка з нав'язаними на неї різнокольоровими вузликами. Існувало ірокезьке письмо вмпум (Північна Америка). Це пояс або жезл з нанизаними черепашками, колір яких мав відповідне значення. Про значення цих вузликів або черепашок треба було домовлятися. Цими знаннями володіли в основному жреці – особлива правляча каста.

Предметне письмо – це дуже обмежена форма, яка передає тільки конкретні повідомлення, тому виникла потреба в більш гнучкому письмі.

Наступний етап – власне письмо, тобто графічне. Воно пройшло декілька етапів: **пиктографію, ідеографію, фонографію**.

Пиктографія – відображення змісту повідомлення у вигляді малюнків. З пиктографії починається письмовий період. Малюнки були схематичні. Основою слугувала життєва ситуація (полювання, похід), або конкретні предмети (човен, людина) або тварини. Давні пиктографії до цього часу збереглися на стінах печер, на скелях, камінні, на кістках тварин. За пиктографією не закріплена конкретна одиниця мови. Пиктографія не пов'язана з алфавітом, а тому не пов'язана з читанням і письмом. Деякі народи створили досить розвинуті системи пиктографії, які давали змогу передавати складні повідомлення (наприклад, рукописи ацтеків). У сучасних культурах пиктографію використовують у дорожній сигналізації (діти, бензоколонка, виделка та ложка тощо).

Пиктографія замінюється більш досконалим письмом – **ідеографією**. Ідеографія – це письмо графічними знаками, що позначають поняття. Основною одиницею є ідеограма або логограма – писемний знак, який позначає ціле слово або корінь. В ідеографії можна вже говорити про систему письма. Система письма характеризується постійним складом знаків. Схематизація малюнків призвела до утворення ієрогліфів. Ієрогліфи – ідеографічні знаки, в зображенні яких зберігається деяка символічна подібність із зображуваним предметом. З утвердженням ієрогліфічного письма виникла проблема алфавіту і навчання письму та читання. Найвідоміші ідеографічні писемності – єгипетська, шумерська, китайська, писемність майя (Мексика). Тепер вживається лише китайська та похідна від неї – японська. У китайському письмі 60 тис. ієрогліфів. Щоб читати сучасну

газету, треба вивчити приблизно 3 тис. У давньоєгипетському близько 600 ієр. Саме єгипетські алфавітні знаки послужили зразком для створення буквенного письма.

Фонографія – різновид письма, в якому графічні знаки позначають звуки. Це найпродуктивніший вид письма. Фонографічне письмо передає мову не тільки в її граматичній будові, а й у фонетичному звучанні. Це письмо придатне для передачі будь-якого змісту. Воно перемогло, тому що легше запам'ятати 30-60 знаків, ніж 700 або 6000 ієрогл.

У фонографії розрізняють складове, буквено-звукове письмо. Складове письмо або силабічне: кожен склад позначається окремим знаком. Суто складовим було давньоіндійське письмо деванагарі. Застосовувалось в санскриті. Тепер використовується в мовах гінді, маратхі, непалі. Силабічний алфавіт повинен відповідати кількості складів (це, як правило, від 20-30 до 300 одиниць). У японському силабічному письмі 48 граем. В укр., рос. письмі є також граеми (позначають два звуки) – я, ї, ю, є (е,є). Звукобуквенне письмо – це наше, алфавітне. Алфавітне письмо завершило графічну революцію. Першим фонографічним письмом було фінікійське. Його знаки – букви. Всього 22 приголосні, зведені в алфавіт. Кожна буква мала свою назву. Голосні позначались діакретичними знаками. Назва алфавіт походить від грец. альфа і віта (назви букв). **Алфавіт** – сукупність букв якогось фонографічного письма, розташованих в установленому порядку. **Графіка** – сукупність усіх засобів письма; розділ мовознавства, який вивчає співвідношення між графемами і звуками. Існує 4 сім'ї алфавітів: латинська /30 відсотків/, слов'янська /10 в./, арабська /10 в./, індійська /20 в./ До латинської сім'ї належать 70 алфавітів: 30 європейських, 20 азіатських, 20 африканських.

Грецьке письмо - велике досягнення людства. Це перший буквено-звуковий алфавіт. Греки запозичили письмо у фінікійців і стали писати зліва направо, тобто повернули зображення букв. Вони стали позначати не тільки приголосні, а й голосні. Він став основою латинського, слов'янського. **Латиницю** запозичили всі романо-германські народи, фінни, угорці, естонці, латиші, деякі слов'яни (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, лужичани). Початок формування латини 8 ст. до н.е. **Кирилиця** була розроблена на основі візантійського письма, введена у X ст у зв'язку з прийняттям християнства. Сучасні слов'янські системи письма розвинулись на основі кирилиці. Старослов'янська кирилиця (41) точно повторювала форму і звуковий зміст 25 грецьких букв. У сучасному алфавіті (укр.) 32 букви; повторень лише 14 (А, І, П, Р, Ф). Решта – це графічна перебудова. Графіка кирилиці змінювалась з X до ХУІІІ ст. Вона пережила кілька реформ (1708-710; 1735; 1758; 1918)

Транскрипція – спосіб запису усного мовлення з метою найточнішої передачі вимови.

Транслітерація – побуквена передача текстів і окремих слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи.

Питання для самоконтролю.

1. Якою є роль письма у житті людства? Наскільки воно важливе?
2. Назвіть основні етапи розвитку письма.
3. Охарактеризуйте різновиди предметного письма.
4. Що таке піктографія, ідеографія?
5. Який вид письма не пов'язаний з алфавітом?
6. Що таке фонографія?
7. Коли виникло кириличне письмо? Що лежить в основі кирилиці?
8. Дайте визначення терміну «алфавіт».
9. Що таке транскрипція і транслітерація.

Ключові поняття і терміни: алфавіт, вавилонське письмо, вузликоне письмо, графіка, ідеографія, камінцеве письмо, кіпу, кирилиця, латиниця, піктографія, предметне письмо, протописьмо, силабічне письмо, транскрипція, транслітерація, фонографія, черепашкове письмо

Лексика

Тема: Слово як одиниця лексики. Моносемія і полісемія

План.

1. Слово як основна одиниця лексики.
2. Полісемія, моносемія.
3. Типи переносу значень слів.

Лексикологія – розділ мовознавства, що вивчає лексичну систему мови. Розрізняють *загальну, конкретну, історичну та зіставну* лексикологію. *Загальна* лексикологія встановлює загальні закономірності будови, функціонування та розвитку лексики. *Конкретна* лексикологія вивчає словниковий склад однієї мови. *Історична* лексикологія вивчає історію та зміни словникового складу. *Зіставна* лексикологія вивчає подібності та відмінності у лексиці різних мов.

В лексикологію входять такі розділи: *семасіологія, етимологія, ономастика, фразеологія, лексикографія.*

Семасіологія (або семантика) – наука про значення слів. *Етимологія* займається встановленням первісних значень слів, часу появи у мові, способу творення, морфемних змін у словах. *Ономастика* – наука про власні назви. *Фразеологія* – наука про стійкі словосполучення. *Лексикографія* – наука про укладання словників.

Отже, лексика вивчає слово з різних сторін.

Слово є конкретною одиницею, тому що мова – це перш за все слова (мова слів). З самого початку розвиток мови, вивчення мови починається з поступового розширення словникового складу мови. Слово – це значуща одиниця мови. Але дати визначення слову дуже важко. З самого початку мовознавства вчені намагалися дати найвірніше визначення слову як одиниці мови, але й до цього часу це залишається проблемою.

“Слово – найважливіша одиниця мови, яка позначає явища дійсності та психічного життя людини і звичайно однаково розуміється колективом

людей, які розмовляють однією мовою і історично пов'язані між собою” (Р.О.Будагов). “Слово – найменша смислова одиниця мови, вільно відтворювана в мовленні для побудови висловлювань” (Б.М.Головін).

Спільне у цих визначеннях – смисловий акцент (щось називають, позначають). До основних ознак слова належать: *самостійність вживання, неподільність (розділені паузами, об'єднані наголосом, мають граматичну оформленість), ідіоматичність (довільний зв'язок звучання і значення), відтворюваність у мовленні (слова не створюються кожного разу, а відтворюються у мозку як готові одиниці)*. Важкість визначення зумовлена ще й тим, що слова є неоднорідними за структурою та функціями. Основною функцією слова є номінація. За способом номінації слова поділяються на 4 групи: *повнозначні* (іменники, прикметники, дієслова, прислівники) слова називають явища навколишнього світу, є носіями понять; *вказівні* (займенники) позначають предмети опосередковано, реальний зміст отримують лише у контексті; *службові* (сполучники, прийменники, частки, зв'язки, артиклі тощо) не мають номінативної функції, близькі до морфем, виражають граматичні значення між словами; *вигукові* стосуються не думки, а емоцій.

Слово – це єдність звучання і значення, це двостороння одиниця: має план вираження (звукова оболонка) і план змісту (значення слова). Слова мають лексичне значення. **Лексичне значення – це історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності.** Лексичне значення ще називають речовим. Слово треба відрізнити від лексеми. Слово – це конкретна одиниця. **Лексема** – слово-тип, абстрактна одиниця мови, інваріант, у якому абстрагуються від його форм. Лексема може варіюватися і в плані вираження, і в плані змісту: людина людині друг (3 слова, 2 лексеми).

У мові є слова з одним значенням (**моносемічні**) і слова з багатьма значеннями (**полісемічні**). Н., слово брати вживається у 22 значеннях, слово to take у 51 значенні. Полісемія – це наявність різних лінгвістичних значень у одного й того самого слова.

Полісемічне слово має **пряме та переносні** значення(вторинні). Прямі значення безпосередньо називають явища дійсності: хлопчик іде, світлий день. Переносні значення опосередковано через прямі значення називають явища дійсності: час іде, світлі думки.

Слово завжди виникає з одним значенням, яке називається первинним. Воно є прямим значенням слова. Але з часом назва цього слова може переноситись на інший предмет. Виникає перенесене значення, вторинне, непряме.

Типи перенесення значень. **Метафоричне: найменування переносяться** за подібністю ознак: ніс людини і ніс пароплава; за функцією: двірник (той, що прибирає) і двірник у машині (миє скло); за схожістю почуттів: холодний борщ і холодний погляд. **Метафора** перекладається як переміщення. **Метонімічне:** перенос значення за суміжністю предметів. Розрізняють декілька видів метонімії:

а) просторова – один предмет знаходиться біля іншого або всередині іншого: аудиторія (приміщення, люди); б) часова – один предмет пов'язаний з іншим у часі: обід (те, що відбувається в обід); каузальна – назвою процесу позначають результат: диктант (дія, результат); прізвищем автора називають його твори: читати Шевченка; суміжність частини і цілого (синекдоха): зайвий рот (член сім'ї).

Значення багатозначного слова реалізується у контексті: пшеничне поле, поле його інтересів. Із перенесенням пов'язані такі явища, як *розширення та звуження значення*. Наприклад, слово стріляти мало значення “випускати стріли”, а тепер означає “робити постріли” (розширення значення); слово балик у татар. мові означає “риба”, а у нас “просолена і прив'ялена або копчена риба” (звуження значення).

Однозначні в основному терміни. Серед термінів багато інтернаціоналізмів. Обов'язкова вимога до термінів: точність значення, сталість уживання. Але однозначність термінів не завжди досягається навіть на початку уживання. Тому існують паралельні терміни: мовознавство /лінгвістика; простріл (хвороба) – лат. люмбаго; полісемія/ багатозначність. Для термінів така синоніміка – недолік.

Питання для самоконтролю.

1. Чому слово є основною одиницею мови?
2. Якою є функція слова?
3. Які слова не виконують номінативну функцію?
4. Що таке полісемія?
5. Яка різниця між прямим та переносним значеннями у слові?
6. Охарактеризуйте типи перенесення значень слів.

Ключові поняття і терміни: звуження значення, лексема, лексика, лексикологія, лексичне значення, метафора, метонімія, моносемія, розширення значення, переносне значення, пряме значення, полісемія, синекдоха, слово, терміни

Тема: Лексико-семантичні групи слів. Стилiстична диференція лексики.

План

1. Омоніми, синоніми, антоніми.
2. Табу і евфемізми.
3. Стилiстичні шари лексики.

Омонімія – явище відмінне від полісемії. **Омоніми** – це слова, які звучать однаково, але мають різні значення. Існує 2 типи омонімів: *гомогенні; гетерогенні*. *Гомогенні*, тобто однорідні, виникли внаслідок розпаду полісемії. *Гетерогенні* (неоднорідні) мають різне походження. Вони

виникли внаслідок: а)збігу похідних слів: рись – хижа тварина; рись – швидкий алюр; б)збігу свого та чужого: вал – хвиля від валити (власне); вал – насип (лат. vallum – захисний насип). Розрізняють повні/неповні омоніми. Серед неповних виділяються **омографи, омофони, омоформи**. *Омографи* – слова, що збігаються тільки на письмі, а вимовляються по-різному: тепло (прислівник), тепло (іменник); рос. пропасть (іменник), пропасть (дієслово). *Омофони* – слова, що збігаються у вимові, але розрізняються написанням: лев і Лев; рос. рот і род /рот/. Багато омофонів в англійській мові: two [tu:] - два; too [tu:] - також; sea [si:] - море; see [si:] – бачити. Омоформи – слова, що збігаються тільки в окремих формах: три (числівник), три (дієслово); мати і мати. Окрім внутрішніх, існують **міжмовні омоніми**. Це слова двох мов, які мають однакову чи майже однакову форму, але різняться значенням: укр. булка – хліб; болг. булка – молода дівчина; укр. диван (меблі) і польськ. диван (килим). Омоніми виникають в результаті розпаду полісемії. До омонімів близькі пароніми. Це близькозвучні слова з різним значенням; мають спільний корінь та схожий морфемний склад: згадка – загадка; людський – людяний. Пароніми широко використовуються як стилістичний засіб: нова кампанія старої компанії.

Слова, здатні в тому ж самому контексті замінити одне одного, називаються синонімами. **Синоніми** – це слова, що мають значення, які або повністю або частково збігаються: веселка, райдуга; завірюха, заметіль, хурделиця; рясний, буйний, густий.

Синоніми діляться на **семантичні або ідеографічні** (розрізняються значенням): шлях /велика проїзда дорога, шлях життєвий/ і доріжка /маленька пішохідна/, страх і жах /великий страх/; **стилістичні** а)розрізняються емоційно-експресивним забарвленням: очі/баньки; їсти/жертити, б)сферою застосування: зразок (звич.)/взірець (кн.); солдат/воїн, в)стилістичні паралелі: уста /губи (арх./суч.) **семантико-стилістичні** – одночасно різняться семантикою і стилістичним забарвленням: Іти, плестись (повільно, розм.) і перти (інтенсивно, грубе). Існують ще абсолютні синоніми – без семантичних відтінків. Абсолютних синонімів у мовах дуже мало: століття-сторіччя; алфавіт-азбука-абетка; кубок-келих.

Сукупність усіх синонімів певного змісту називають **синонімічним** рядом. У кожному синонімічному ряду є **домінанта** – слово, що найповніше втілює семантику ряду. Це ототожнююче слово, нейтральне, яке втілює зміст всієї групи синонімів: *хоробрий*, безстрашний, мужній, рішучий, сміливий. Функція синонімів – точне висловлення думки. Чим краще людина володіє синонімічним багатством мови, тим краще вона говорить і пише.

Антоніми – різні за звучанням слова, які мають протилежні значення: жар-холод, день-ніч, холодний-гарячий. Антоніми стосуються передачі якостей, можливі при називанні дій. Антоніми бувають різнокореновими (любов – ненависть) і однокореновими (культурний – некультурний). Антонімами бувають не тільки слова, а й значення одного і того самого слова: прослухати (вислухати, пропустити); рос. отойти (видужати, вмерти). Таке явище називається **енантіосемією** (гр. напроти+знак). Енантіосемія –це

зміна значення у слові на прямо протилежне: рос. “честить” означало віддавати честь, шану; одночасно розвивалось інше значення, іронічне - ганьдбити, лаяти. Укр. “слава” а) величання людини або події; б) неслава, розголос про щось негативне. Порівняйте: 1. Полягла Кішки Самійла голова... Слава не вмре, не поляже... 2. Казав, що з цього нічого не вийде, тільки слави наробимо. Цікаво, що у різних мовах слова, які фонетично співпадають, можуть мати різні значення: черствий (укр.) несвіжий хліб; чеськ. *cerstvy* – свіжий у різних значеннях; укр. уродливий (вродливий) – гарний, рос. уродливый – потворний. Антонімія – важливий стилістичний засіб. На її основі створюється а) **антитеза** – зіставлення протилежних явищ: бідний піт ллє, а багатий його кров п’є; б) **оксиморон** – поєднання контрастних понять: гарячий світ.

Слова, які вступають у синонімічні або антонімічні відношення тільки в контексті, називаються **контекстуальними**.

Дуже поширене у мовах явище **табу** (особливо у мовах відсталих народів). Це заборона вживати ті чи інші слова. Термін запозичений мовознавцями з релігійних звичаїв індонезійських племен і вживається в науковій практиці. За змістом перекладається як священний. Іноді слово табу набуває і прямо протилежного значення – проклятий, прокляте. Табу відсталих народів в основі має забобонний страх перед злими силами і є засобом захисту від цих сил. Це відбувається тому, що назва і предмет ототожнюються. Усуваючи назви, людина тим самим як би запобігає діям злих духів (н., вихід на полювання). У деяких племенах не називають ім’я чоловіка, щоб не накликати біди. За звичай замість табуйованого слова вживається синонім або опис: той (чорт) його не візьме; у Росії селяни називали хазяїном домового. Згадайте у Л.Українки: Той, що греблю рве. Інше явище – **евфемізми** (з гр. добре говорю). Це слова і вирази, що заміняють точні назви предметів або явищ, що лякають мовців. Евфемізми – це запобіжні формули. Так, наприклад, замість вмер скажуть упокоївся, пішов на той світ; у слові медведь (ведмідь) вкорінилася описова назва – той, що їсть мед. У Гоголя в “Ревізорі” замість высморкаться – опорожнить нос посредством платка; в “Мертвих душах” Чичиков: “Итак, я бы желал знать, можете ли вы мне таковых, не живых в действительности, но живых относительно законной формы, передать, уступить или как вам заблагорассудится лучше?”

Стилістичні шари лексики

За стилістичною класифікацією лексика поділяється на **стилістично нейтральну** та **стилістично забарвлену**. Стилістично нейтральна – слова, що вживаються в усіх стилях мови (розмовно-побутовому, публіцистичному, науковому тощо), вони є загальноживаними: батько, мати, довгий, такий. Ця лексика називається міжстильовою. стилістично забарвлена лексика – лексика, що вживається в певних стилях. Її поділяють на лексику високу (книжну) і лексику знижену. **Книжна лексика** – лексика, яку використовують передусім у літературно-писемному мовленні. До цієї лексики належить: *поетична лексика* - блакить, відлуння, легіт; рос.

твердыня, отчизна, стяг, возмездие; *наукова лексика*, серед якої розрізняють загальнонаукову (метод, методологія, аналіз, синтез, концепція, дефініція) і вузькоспеціальну (підмет, постфікс, флексія; бісектриса, конус). Для наукової лексики характерне вживання термінів. Термін — спеціальне слово або словосполучення, яке служить точним позначенням понять якоїсь галузі науки. До книжної лексики належить також *публіцистична лексика* (інформаційний /економічний простір, піар-компанія, електорат, економічні домовленості); *офіційно-ділова лексика*: протокол, заява, указ, платоспроможний). **Екзотизми** — слова, які позначають властиві іншим народам або країнам поняття: чалма /головний убір/, долар, корида.

Розмовно-побутова лексика — слова, що поширені в розмовно-побутовому стилі. Сюди відносяться: **діалектизми** — слова, уживання яких обмежене територією (жалива — кропива; калачики — кукурудза); **жаргонізми** — слова, властиві розмовній мові людей, пов'язаних певною спільністю інтересів (автомат — залік або екзамен за результатами роботи у семестрі; хвіст — академзаборгованість; бакси — долари; сейшн — вечірка); **просторіччя** (маршрутка, електричка, бабахнути, піддати, кептар). Виділяється окремо *груба, лайлива лексика*: придурок, хамло, жерти, морда тощо.

Питання для самоконтролю.

- 1.Що таке омоніми? На які групи вони поділяються?
- 2.Які слова називають синонімами?
- 3.Назвіть різновиди синонімів.
- 4.Що таке синонімічний ряд? домінанта?
- 5.Які слова називають антонімами?
- 6.Що таке антитеза та оксиморон?
- 7.У чому полягає специфіка термінів у порівнянні з іншими словами?
- 8.Що таке енантісемія?
- 9.Що таке евфемізми?
- 10.Що таке діалектизми, жаргонізми, просторіччя?
- 11.Назвіть стилістичні шари лексики.

Ключові поняття і терміни: антитеза, антоніми, діалектизми, домінанта, жаргонізми, евфемізми, екзотизми, енантісемія, книжна лексика, міжмовні омоніми, нейтральна лексика, оксиморон, омографи, омоніми, омофони, омоформи, просторіччя, синоніми, синонімічний ряд, стилістично забарвлена лексика, табу

Тема: Історичні зміни і шляхи збагачення словникового складу. Поняття про фразеологію.

План.

- 1.Поняття про активну та пасивну лексику.
- 2.Історизми.
- 3.Неологізми.
- 4.Запозичення

5. Поняття про фразеологію

Мова перебуває в безперервному розвитку. Найбільших змін зазнає лексика: одні слова зникають із мови, інші – з'являються. Змінюються також і значення слів. Ці зміни можуть бути зумовлені як інтрафакторами, так і екстрафакторами. Екстрафактори: зміни в навколишньому світі викликають і зміни у мові (н., розвиток техніки, економіки, науки). Інтрафактори: зміни у значеннях слів викликані тенденцією до економії мовних засобів.

За соціальною важливістю лексику поділяють на **активну та пасивну**.

Активна лексика – частовживані /загальноновживані/ слова. Це основний словниковий фонд мови; він є незмінним. Уживаність цього фонду слів може бути неоднакова, але ці слова у вас завжди “напоготові”. Обсяг і склад активного словника окремої людини залежить від професії, інтересів, освіти, майстерності того, хто говорить або пише.

Пасивна лексика – рідковживані слова. Цей словниковий фонд значно більший, ніж активний. Це численні слова, значення яких ми розуміємо або ж здогадуємось із контексту. Але вони виникають у свідомості тоді, коли ми їх чуємо або читаємо. Складається з неологізмів та застарілих слів. Застарілі слова поділяються на історизми та архаїзми.

Історизми – слова, які вийшли з ужитку в зв'язку зі зникненням позначуваних ними понять: вїйт – сільській староста; чумак – візник і торговець, що перевозив на волах товари для продажу; гривня, губернія, повіт. Історизми не мають синонімів у сучасній мові, але можуть за певних умов повертатись у мову. **Архаїзми** – слова, які вийшли з активного словника, але залишилися у пасивному: чадо – дитина, дзигар – годинник, рос. ланиты – щоки, перс – палець, пиит – поет, живот – життя тощо. Архаїзми поділяють на лексичні (перші три) та семантичні (останнє).

Неологізми – слова, що виникли за пам'яті людей, які їх використовують: посадовець – посадова особа, унсовець,. Розрізняють лексичні та семантичні неологізми. Семантичним неологізмом є слово більшовики у значенні права більшість Верховної Ради. Авторські неологізми або оказіоналізми – нові слова, утворені окремими авторами: зненавидь /М.Вінграновський/.

Контакти народів зумовлюють культурний обмін, в тому числі обмін слів. У кожній мові існує певна кількість запозичених слів.

Запозичення – перехід елементів однієї мови в іншу. За характером запозичення виділяються такі типи: лексичні запозичення (бюро, кімоно, трюфель); семантичні запозичення (правий і лівий під впливом фр. слів отримали значення консервативний і революційний); кальки.

Калька – запозичення слів або фраз шляхом буквального, поморфемного перекладу їх: рос. небоскрёб /sky – небо, scrape – скребити/; українське недолік – це калька російського слова недочет. Є неточні кальки: слово православний (треба – правовірний) походить від гр. ortho/doxos (віра); його точне значення – правильне мислення.

Інтернаціоналізми – слова, що наявні в багатьох мовах. Джерело інтернаціоналізмів – грецька та латинська мови.

Існує процес зворотнього запозичення: слово колесо було запозичене італійською, набуло там значення кінний екіпаж – calesse, а потім повернулося у російську мову як коляска.

Історична лексикологія вивчає історію лексичного складу мови. З нею пов'язана етимологія. Етимологія вивчає походження слів. Кожне слово на початку виникнення має внутрішню форму (це знак, покладений в основу називання (рукавиця). Народна етимологія - пояснення походження слова випадковим співзвуччям: сальний (від сало). Насправді походить від фр. sale – грязний.

Словосполучення можуть бути вільними (створюваними у процесі мовлення) або сталими. Порівняйте: читати конспект, розмовляти голосно і гнути спину, моя хата скраю. Останні називаються фразеологізмами.

Фразеологія – сукупність фразеологізмів даної мови; розділ мовознавства, що вивчає фразеологічний склад мови.

Фразеологізми – стійкі словосполучення. Вони не створюються в мовленні, а відтворюються: *У нього грошей кури не клюють*. Ознаки: відтворюваність, цілісність значення, стійкість, непроникність. Фразеологізм еквівалентний окремому слову.

Кожна мова відзначається своєю оригінальною фразеологією, яка відображає побут, звичаї, культуру, ментальність народу.

Фразеологізми класифікуються на фразеологічні **зрощення**, фразеологічні **єдності** та фразеологічні **сполучення**. Фразеологічні зрощення називають **ідіомами**.

Фразеологічні зрощення – абсолютно немотивовані, незалежні від семантики сполучення слів: бити байдики, стояти над душею, собаку з'їсти означають нічого не робити, набридати, добре щось знати.

Фразеологічні єдності – зміст сполучення мотивований окремими компонентами: тугий на вухо (глухий), крізь зуби (невиразно), ні пари з вуст (мовчати).

Фразеологічні сполучення – невірні слова пов'язані з вільними: зло (страх) бере, нагла смерть, надати слова, брати участь.

Дехто з мовознавців виділяє фразеологічні **вирази** – прислів'я, приказки, афоризми: крапля камінь точить; караюсь, мучусь, але не каюсь (Т.Шевченко).

Лексикографія – розділ мовознавства, який займається теорією та практикою укладання словників. Розрізняють теоретичну і практичну лексикографію.

Усі словники поділяються на **енциклопедичні та лінгвістичні**.

Енциклопедичні – пояснюють явища, дають відомості про видатних людей та видатні події, пояснюють реалії життя. Н., відомий енциклопедичний словник (86 т.) Ф. Брокгауза й І. Єфрона (Санкт-Петербург, 1890-1907); "Большая советская энциклопедия"(50 т.) 1969-1978.

Лінгвістичні – це словники слів, це інформація про слова. Лінгвістичні словники поділяються на **одномовні та багатомовні**.

Одномовні словники: тлумачні, словники іншомовних слів, словники неологізмів, діалектні, етимологічні, синонімічні, фразеологічні тощо.

Тлумачні словники тлумачать значення слів. Першим тлумачним словником вважається “Словарь української мови” Б. Грінченка (К., 1907-1909).

Двомовні словники – це перекладні словники, тобто підбирається слово-відповідник іншої мови.

Питання для самоконтролю.

1. Визначте поняття активної/пасивної лексики.
2. У чому полягає різниця між історизмами та архаїзмами?
3. Що таке неологізми?
4. Визначте шляхи збагачення лексики.
5. Що таке запозичення? Калька?
6. Назвіть ознаки фразеологізмів.
7. На які групи поділяються фразеологізми?
8. Що вивчає лексикографія?
9. Поясніть різницю між енциклопедичними та лінгвістичними словниками.
10. Що таке тлумачні словники?

Ключові поняття і терміни: активна лексика, архаїзми, енциклопедичні словники, запозичення, інтернаціоналізми, історизми, калька, лексикографія, лінгвістичні словники, неологізми, пасивна лексика, словники тлумачні, фразеологізм, фразеологічна єдність, фразеологічне зрощення, фразеологічне сполучення

Граматична будова мови

Тема: Морфеміка. Морфемний склад слова.

План.

1. Поняття про граматику.
2. Поняття про морфему і будову слова.
3. Класифікація афіксів.
4. Основа і її види
5. Словотвір.

Щоб спілкуватись будь-якою мовою, недостатньо знати лише лексику і вміти вимовляти слова, необхідно вміти пов'язати слова у речення, тобто знати словозміну відповідної мови. У кожній мові свої правила і засоби поєднання слів у реченні. Ці правила вивчаються граматиною. Розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови, називається граматиною.

Граматична будова мови охоплює три рівні мовної системи – морфемний, морфологічний, синтаксичний з відповідними мовними

одиницями – морфемою, словоформою (граматичною формою слова), словосполученням, реченням. Між рівнями граматичної системи існують ієрархічні відношення

Грамаіичні влаіивості слова передусім закріплюються у морфемах. Тому морфологія поділяється на морфеміку і власне морфологію. Морфеміка вивчає будову слова. Основне поняття морфеміки – морфема. Термін морфема належить І.О.Бодуену де Куртене. Він з'явився у 70-ті роки 19 ст. **Морфема** – найменша значуща одиниця мови, мінімальна двостороння одиниця мови. Це означає, що вона має і вираження, і значення. Морфеми несуть в собі як речове значення, так і служать для творення видозмін слова або для формування слів з іншим лексичним значенням. Наприклад, у слові *школа* морфема *школ-* передає речове значення, *-а* передає значення називного відмінка жіночого роду однини. У слові *школяр* *-яр* служить для називання особи за родом діяльності, тобто утворює нове значення, відповідно нове слово. Отже, морфема не тільки найменша складова частина слова, але й найменша значеннева одиниця мови. Подальший поділ морфеми неможливий. Цим вона відрізняється від інших мовних одиниць (слова, речення). Морфема відрізняється ще й тим, що не виступає самотійною одиницею: морфема виявляє своє значення лише у сполучі з іншими морфемами у слові. Тому у змінюваних словах щонайменше повинно бути 2 морфем.

Морфемі виділяються шляхом порівняння слів за звучанням та значенням. При виділенні морфем зіставляються споріднені слова і форми, а також одноструктурні слова, в яких повторюються одні й ті самі структурні елементи (рівно, рівний, рівень, рівність). Морфемний аналіз доцільно здійснювати наступним чином: виділити закінчення, визначити основу, потім виділяти афікси, поки не дійдете до кореня – учительство. Морфема має матеріальне або нульове вираження. Морфема є будівельним матеріалом слова. Морфемі поділяються на корінь і афікси залежно від семантичної і граматичної ролі у слові.

Корінь – єдина обов'язкова для слова морфема; це спільна частина всіх споріднених слів, центр слова, носій речового значення – відірвати, рвати, рву, розірваний. Всі слова мають різне значення, але в речовому сенсі пов'язані з коренем рв-. За рівнем самотійності вони можуть бути вільні (самотійні) і зв'язані. Самотійні можуть утворювати форми разом з іншими морфемами: книга – книжковий, книгарня; зв'язані використовуються лише у складі певних основ (вулиця)

Афікс – службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення.

Афікси поділяються на префікси (за-просити, без-печний, англ. Impossible (неможливий); нім. Aufstehen (вставати)), інтерфікси (землетрус, пароплав), інфікси (лат.vici – я переміг; vinto – я перемагаю; англ. stand (стояти), stood (стояв)) постфікси. До постфіксів належать суфікси (вогнений, рукавиця), флексії, постфікси (вчитися, хто-небудь, скажи-но).

Афікси за функцією поділяються на **словотворчі і формотворчі**. Перші утворюють нові слова (тінь-тіньовий), другі – утворюють форми одного і того самого слова (дід, діда, дідом).

Окрім афіксів, у слові виділяється **основа**. Основи слів виділяються шляхом відкидання флексій. До основи може входити або сам корінь, або разом із словотворчими чи формотворчими афіксами. Основи поділяються на похідні та непохідні. Перші складаються з кореня та афіксів: по/брат/им, неб/ес/н/ий, у/яв/и/ти. Непохідні дорівнюють кореню: хліб, небо, стіл. Похідна основа залежить від непохідної.

Похідним основам українських слів ліс/ник/, гір/ськ/ий, рос. молод/еж/, шаг/ом співвідносні непохідні основи ліс, гора, молодой, шаг. Вони функціонують вільно, як окремі слова. Такі основи називають вільними. У інших словах вул./иц/я, кішк/а, рос. не/веж/а, роб/ость непохідні відповідники вул-, кіш-, веж-, роб- не бувають самостійними словами. Вони завжди входять до складу слів як морфеми-корені: вуличка, провулок; кішечка, кошень; важливій, робкий, робеть. Тому такі непохідні основи слід віднести до розряду зв'язаних основ.

Функціонування слів у мові призводить до змін у морфемній будові слова. Похідна основа може перетворюватись у непохідну, якщо втрачає співвідносну з нею непохідну основу: н., в словах жир, дар виділяється корінь та нульове закінчення. З історичного погляду тут є ще й суф. р, тому що вони походять від слів жити, дати. Розрізняють декілька процесів: спрощення, перерозклад, ускладнення.

Опрощення основи – явище, в результаті якого похідна основа стає непохідною, тобто перестає ділитись на морфеми: су-сід – сусід, печ-інка походить від пекти, печу.

Перерозклад – процес, при якому змінюється межа між афіксами: кос/ин/к/а – косин/к/а. Наприклад, в укр.. мові є слова **зневіра, зневоднений, знепритомнів, зневолити**. У цих словах злилися в один префікс з, не.

Ускладнення – процес, протилежний опрощенню. Непохідна основа перетворюється у похідну: фляжка – фляга (польс.), зонтик – зонт (гол. zonedek). Те саме відбулося з морфемою ся. Це була коротка форма знахідного відмінка зворотного займенника себе. Як ся маєте?. Діалектні форми ся схилив.

Словотвір – це утворення слів за існуючими в мові моделями. У словотворі важливим є поняття твірної основи – це основа (похідна/непохідна), від якої в мові утворюються нові слова: земля – земляний – землянка. Твірну основу встановлює словотвірний аналіз.

Предметом словотвору є встановлення співвідношень між твірними і похідними основами. Словотвір має свою термінологію. Словотвірний тип – зразок, за яким утворюються слова: дуб – дубовий, верба – вербовий; Одеса – Одеський, Харків – Харківський. Словотвірне значення – це значення словотвірних афіксів, що виражають додаткові ознаки, які супроводять речові значення кореня. У індоєвропейських мовах виділяють такі способи словотворення: афіксацію, безафіксний спосіб. основоскладання, конверсію.

Всі способи словотвору поділяються на морфологічні та неморфологічні. Серед неморфологічних виділяються: морфолого-синтаксичний (перехід слова з однієї частини мови в іншу): учений, старий; лексико-синтаксичний (злиття сполучень слів в одне): перекотиполе, щоразу, тотчас, сумасшедший; лексико-семантичний (переосмислення значень слів): minister (слуга), тепер – найвища посада в уряді; лавка (вид меблів) і лавка невеличкий магазин.

До морфологічних належать: суфіксальний (школяр, ліщина); префіксальний (співавтор, прадід); префіксально-суфіксальний (підвіконня, пролісок); безафіксний (молодь, вихід, перекур); складання основ (рута-м'ята, медсестра), аббревіація (снід, внз, псих).

Для англ., нім. мов характерна конверсія (безафіксний спосіб утворення слів лише за допомогою парадигми): place – земля; to place – вміщувати (помещати).

Питання для самоконтролю.

- 1.Що вивчає граматику?
- 2.На які розділи поділяється граматику?
- 3.Що називається морфемою? Чому морфема є двосторонньою одиницею?
- 4.Які типи морфем виділяються?
- 5.Що таке афікс? Як розрізняються афікси за положенням у слові?
- 6.Чим відрізняється флексія від всіх інших афіксів?
- 7.Що таке нульова морфема?
- 8.Як визначити основу у слові?
- 9.Що вивчає словотвір?
- 10.Назвіть основні способи словотвору.

Ключові поняття і терміни: аббревіація, афікс, граматику, інтерфікс, інфікс, конверсія, корінь, морфема, морфеміка, опрощення, основа (похідна/непохідна), перерозклад, похідна основа, префікс, словотвір, суфікс, ускладнення, флексія

Тема: Граматичні значення та засоби вираження. Граматична форма. Граматична категорія.

План.

- 1.Розділи граматики.
- 2.Поняття про словоформу.
- 3.Граматичні значення і засоби його вираження.
- 4.Граматичні категорії.
- 5.Частини мови як граматична категорія.

Кожне слово поряд з лексичним значенням має ще й граматичні. Лексичне значення – це індивідуальне, конкретне, речове значення. Граматичне значення – це загальне, абстрактне, категоріальне.

Граматика – це ще й система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій. Основні граматичні одиниці – це словоформа, словосполучення, речення. Граматика поділяється на морфологію та синтаксис. Морфологія – це граматика слова, синтаксис – це граматика зв'язного мовлення. Завданням морфології у флективних мовах є вивчення словозміни і словотворення, тобто вивчення парадигм флексії та деривації. Парадигма (грец. - зразок) – це малі системи форм, що складають у цілому велику морфологічну систему мови. Морфологічна система вивчає словозміну таких частин мови як іменник, прикметник, дієслово та інші.

Словоформа – змінювана форма слова (форма числа, відмінка, роду, стану, способу, часу, особи тощо). З огляду на вираження нею певного граматичного значення словоформа дістала назву граматичної форми слова. Отже, граматична форма – це один з його морфологічних варіантів. Інакше – словоформа. До структури словоформи входять основа і граматичний показник. Різні форми слова становлять його **парадигму**. Парадигму мають як змінювані, так і незмінювані слова. Внутрішня смислова сторона мовного знаку є його граматичним значенням. Граматичне значення невід'ємне від його матеріального вираження.

У словах *роблю, граю, мию, співаю* можна визначити такі граматичні значення: *дія, 1 особа однини, теперешній час*; у словах *золотий, добрий, теплий* граматичні значення: *ознака/якість, однина, чол.рід, Наз.в.*; у словах *людям, братам, дітям* граматичні значення: *предмет, живі істоти, множина, Дав.в.* Висновок: граматичні значення можуть бути однаковими для цілої низки слів, у той же час лексичні значення окремі для кожного слова.

Отже, **граматичне значення** – узагальнене мовне значення, яке властиве рядам слів, і яке має в мові регулярне вираження. Граматичні значення мають абстрактний характер.

Граматичне значення відрізняється від лексичного наступним:
а) *відношенням до слова і до будови мови*: граматичне значення є обов'язковим (не можна вжити слово, не використавши його граматичне значення), граматичне значення частотніше за лексичне;

б) *характером узагальнення*: лексичне узагальнює властивості предметів, граматичне – властивості слів, абстрагуючись від лексичного значення;

в) *відношенням до мислення й об'єктивної дійсності*: лексичне значення завжди співвідноситься з дійсністю, граматичне може не співвідноситись: степ, біль, Сибір – чол.р.; степь, боль, Сибирь – жін. р.;

г) *способом вираження*: граматичне значення має регулярне (стандартне) вираження (Н., значення давального відмінку іменника чол.р. має закінчення –у/ові:сину/батькові).

Граматичні значення виражаються **афіксацією, чергуванням, наголосом, редуплікацією, суплетивізмом, службовими словами, порядком слів, інтонацією**. Зв'язок між граматичним значенням і засобом

вираження складний: за зовнішньою стороною може стояти декілька значень і навпаки – одне значення може мати різне матеріальне вираження.

Словоформи поділяються на синтетичні і аналітичні.

Серед синтетичних найпоширенішим засобом вираження граматичних значень є формотворчі афікси. **Афіксація** – це вираження граматичних значень за допомогою суфіксів, префіксів, інфіксів, флексій. Н., флексією виражається значення відмінка (*стіл-стола*), значення роду (*парта-стіл*), значення особи (*я читаю-він читає*); суффіксом виражається минулий час дієслова (*читати-читав; делаю-делал; go-going*), ступінь порівняння (*білий-біліший*); префіксом виражається значення виду дієслова (*робив-зробив*), ступінь порівняння (*кращий-найкращий*). Внутрішня флексія – це чергування звуків основи. Чергування голосних важливе при утворенні форм дієслова: *to write/wrote (писать-писал), to begin/began (починати-почав)*. Велике значення внутрішня флексія має у семітських мовах: *ktb – писати, kataba – він написав, kutiba – був написаний (а-дійсний стан, u,i-називний); katib – писар, kitab – книга*.

У рос., укр. мовах чергуються голосні при утворенні форм видів: укр. *брати (із братьи) – розбирати*.

Редуплікація (подвоєння основи) може бути точна або приблизна. Точне подвоєння зустрічається рідше. Редуплікація використовується для посилення тих чи інших уявлень, щоб надати їм образного підкреслення: “*немає нічого в світі, щоб могло прикрити Дніпро! Синій, синій ходить він плавним розливом і серед ночі, як серед дня...*” (Гоголь М. “Страшна помста”). З редуплікацій може створюватись самостійне слово. Н.:фр.*bonbon* – цукерка (*bon* – хороший); чеськ.*kolkolem* – кругом (колесо); рос. колокол виходить до праслов. (*kol-kolъ*); рос. глаголати (говорити) із *golgolati*; грецьк.*barbaros* (варвар – той, хто говорить незрозумілою мовою).

Суплетивізм (лат.*suppletivus* – доповнювальний) – це засіб, при якому форма одного й того самого слова виражається різними коренями. Суплетивну систему в індоєвропейських мовах становлять чимало форм ступенів порівняння: *великий-більший, поганий-гірший, добрий-кращий; нім.qut (добре) – besser (краще); лат.bonus (добрий, хороший), melior (кращий), optimus (найкращий); рос. плохо-хуже; лат. magnus (великий), major (більший), maximus (найбільший)*. Суплетивними можуть бути форми дієслова: нім. *ich bin* – 1 особа однини теперешнього часу, *du bist* – 2 особа однини теперешнього часу, *er ist* – 3 особа; рос. *кладу/клась – положил/положить*.

У мовах з рухомим наголосом **наголос** може розрізняти словоформи. Н.:*мука-мука; насыпать-насыпать (вид), руки-руки*; чеськ. *biti (бити), bití (биття, бій годинника), mezi (межі – Д.М. відмінок однини), mezi (межею – О.в. однини)*; англ. *export (вивозити), export (ввозити)*.

Способи, які виражають граматичні значення засобами, що знаходяться у межах слова, називаються **синтетичними**; способи, які виражають граматичне значення засобами, що знаходяться поза словом, – **аналітичними**.

До **аналітичних** способів перш за все відносяться всі службові слова. Серед них прийменники, сполучники, частки, артиклі. **Прийменники** служать для зв'язку слів у реченні: болг. *вълните на Янтра* (хвилі Янтри); англ. *the leg of the table* (ножка стула) – граматична залежність передається прийменником *of*; у фр. мові прийменник *de* скріплює слова у словосполученнях; виражають граматичне значення відмінку: у школу, на столі.

У деяких мовах є **післялоги** (це прийменники, що стоять після іменної частини мови: лат. *causa* (причина) ставиться після Род.в. імені: *timoris causa* – буквально страху внаслідок. Вони є граматичними показниками в тюркських, фінно-угорських, монгольських і японській мовах: татар. Мин трамвай белэн бараш (Я трамвай на їду).

Частки можуть передавати спосіб дієслова: *йшов би* (умовний), *хай іде* (наказовий). Використовуються окремо при запереченні: *не сказав ні слова*.

Допоміжні слова (майже частки) можуть виражати майбутній час дієслова: буду співати, ступінь порівняння: *самый красивый* – *красивее всех*.

У деяких мовах використовують **артиклі**: у рум. мові неозначений артикль є окремим словом (*un om* – людина, *un codru* – ліс), а означений артикль є службовою морфемою (постфіксом) (*omul, codrul*); у англ. неозначений артикль *a, an*, означений – *the*: *a rose* (одна з роз), *the rose* – ця роза. Нім. *der, die, das*, фр. *Le, la* – виражають значення роду.

За межами синтетичних і аналітичних засобів знаходяться:

Порядок слів (прямий або ж інверсійний). Особливу роль відіграє у мовах з прямим порядком слів (англ., фр.), розрізняючи морфологічний статус слова. Наприклад, у китайській розрізняє іменники та прикметники. Н.: кит.: *женьгун* (робоча людина), *гунжень* (людська праця). Цей засіб характерний для мов, де немає словозміни (фр., болг., кит.). Інколи застосовується у східнослов'янських мовах: *мать любить дочь; трамвай задел автобус*.

Інтонація. У деяких мовах (лит., лат., серб., словенськ.) виступає як додаткова ознака. Переважно інтонація є носієм синтаксичних значень. Інтонація – єдиний граматичний засіб, що в однаковій мірі притаманний усім без винятку мовам. Інтонація оформлює речення – розповідні, питальні, окличні. Число інтонаційних конструкцій у різних мовах різний. Н.: *Студенти здають іспит. Студенти здають іспит?*

В чукоцько-коряжській групі мов та в багатьох мовах американських індіців вживається така граматична конструкція, як **інкорпорація**. Доповнення входить в дієслово, зливається з ним, створює нове складне слово; означення входить в межі слова: *ti* (префікс *1 особи однини*)-*vola* (основа слова *ніж*) –*nto* (основа дієслова) –*a'k* (суфікс минулого часу та *1 особи однини*) – *я вийняв ножа*. Буквально: *я ніж виймати*.

Отже, існують синтетичні та аналітичні форми слів. **Граматична форма слова** – єдність граматичного значення і засобів його вираження; співвіднесеність певного граматичного змісту з певним граматичним способом у їх єдності.

Граматична категорія – система протиставлених одна одній однорідних граматичних величин (граматичних форм із однорідним значенням). Це граматичні значення узагальненого характеру. Н.: *під категорію однини можна підвести різні слова: іменники – хліб, книга, колесо, людина; прикметники – сильний, гарний, розумний, милий; дієслова – роблю, їм, пишу, читаю.* У кожній мові свої граматичні категорії. Мови світу розрізняють за кількістю і складом граматичних категорій. Національна специфіка граматичних категорій виявляється:

- у наявності/відсутності граматичних категорій (категорія роду властива слов'янським мовам, але відсутня в англійській, вірменській, тюркських мовах);
- у різних засобах вираження категоріального значення: у слов'янських мовах рід виражається флексіями, у фр., нім. – артиклями;
- у кількості граматичних форм у категоріальних парадигмах. У парадигмі відмінка української і російської мови 6-7 словоформ, німецької – 4, англ. – 2.

Цікаво, що коли слова запозичуються, можуть втрачати категорії: н.: рос. *кекс, рельс* (однина) запозичені із англ. (*cakes, rails*) – множина. В рос. мові утворились *кекси, рельси*. Отже, граматичні категорії – це система протиставлених один одному граматичних значень, виражених тими чи іншими формальними показниками. Граматичні категорії поділяються на лексико-граматичні (категорія істот/неістот, конкретності/абстрактності іменників, категорія якісних/відносних, присвійних прикметників), *морфологічні* (категорія роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи). *і синтаксичні* предикативність, модальність, стверджуваність/заперечуваність, синтаксичного часу, синтаксичного способу.

Найбільшою граматичною категорією є частини мови. Граматичні форми стали основою класифікації слів як частин мови. Частини мови – одне з найважливіших понять у граматиці. Частини мови є важливим способом розуміння й інтерпретації дійсності.

Частини мови великі за обсягом класи слів, об'єднаних спільністю загального граматичного значення і його формальних показників.

Частини мови виділяються за трьома основними критеріями: **семантичний, морфологічний, синтаксичний.**

Семантичний – спільне загальне граматичне значення. Н., предметність характеризує іменник, дія – дієслово, якість – прикметник.

Формально-граматичний (морфологічний) – до уваги береться своєрідність змінювання слів, наявність парадигм, морфологічних категорій. Наприклад, іменник змінюється за відмінком та числом, дієслова – за особами і часами, прислівники не змінюються.

Крім форми, слово має здатність функціонувати в реченні, тому важливим є синтаксичний критерій. Синтаксичний – здатність слів

виконувати в реченні однакові синтаксичні функції. Синтаксичною ознакою іменника і дієслова є функція відповідно підмета і присудка.

Виділяється **ще словотвірний**: набір словотвірних моделей та інвентар словотвірних засобів.

Виокремлюються займенник та числівник на основі виключно семантичного критерію.

Широко відомою є **класифікація частин мови В.В.Виноградова**, за якою розрізняють частини мови, частки мови, модальні слова та вигуки.

До **частин мови** відносяться: імена (іменник, прикметник, числівник), займенник, дієслово, прислівник, категорія стану. До **часток** - частка, прийменник, сполучник.

Відмінності в частинах мови різних мов стосуються складу та обсягу окремих частин мови. Іменник та дієслово виділяють майже у всіх мовах; це відображає універсальність категорій субстанціональності та процесуальності.

В деяких мовах не розрізняють прислівник і прикметник (Північна Америка, Африка), в деяких дієслова об'єднані з прикметниками в одну частину мови. Є різниця у межах однієї частини мови. Н., дієслово в англійській та українській мовах мають різну кількість форм зміни.

Питання для самоконтролю

- 1.Що таке словоформа (форма слова)?
- 2.Визначте термін парадигма слова.
- 3.Що таке граматичне значення? Чим воно відрізняється від лексичного?
- 4.Назвіть засоби вираження граматичного значення.
- 5.Поясніть різницю між синтетичною та аналітичною формами слова.
- 6.Що таке граматична категорія?
- 7.Що лежить в основі поділу слів на частини мови.
- 8.Яка різниця між службовими та самостійними частинами мови?

Ключові поняття і терміни: аналітична форма, афіксація, граматичне значення, граматична категорія, граматична форма, інкорпорація, морфологія, післялоги, редуплікація, синтаксис, синтетична форма, суплетивізм, частини мови

Тема: Синтаксичний рівень мови. Синтаксичні одиниці.

План

- 1.Одиниці синтаксису. Словосполучення.
- 2.Типи підрядного зв'язку у словосполученні.
3. Речення і його ознаки.
- 4.Класифікація речень

5. Поняття про морфологічну класифікацію мов.

Обмін думками відбувається завдяки реченням. Речення формує і передає думку. Кожне речення складається зі слів. Складниками речень є словосполучення. Слова формують словосполучення, а словосполучення – речення.

Синтаксис вивчає сполучення слів та речень у мові. Отже, синтаксис має дві основні одиниці – речення та словосполучення.

Словосполучення – два або більше повнозначних слова, об'єднаних синтаксичним зв'язком: студентські збори, читати газету, гарно вчитись.. Словосполучення будується на основі підрядного зв'язку. Словосполучення можуть бути двочленними – це **прості**. **Складні** словосполучення утворюються поєднанням двох або більше простих словосполучень із одним і тим самим стрижневим словом (новий сусід збоку).

Існують такі типи синтаксичного зв'язку у словосполученнях: **узгодження, керування, прилягання, тяжіння, інкорпорація, замикання, ізафет**.

Узгодження – головний член вимагає від залежного тих самих граматичних форм: білий хліб /а/у/ом; моя сестра. Неповне узгодження – річка Дніпро. Є у нім., в англ. – рідкісне явище, бо тут прикметники не мають показника числа, іменники не мають категорії роду. Узгодження спостерігається лише у сполученні вказівних займенників з іменниками: this book- these book ця книжка- ці книжки

Керування – головне слово вимагає вжитку залежного тільки в певній відмінковій формі: ловити рибу, ловлю рибу, ловив рибу, ловлячи рибу; працювати над лекцією, задоволений собою. Є в нім., англ. мовах

Прилягання – при приляганні залежне слово обов'язково є незмінним: йти поспішаючи, краще вивчити. Для англ. Мови прилягання поширений зв'язок: nice story, ready to answer – гарна оповідь, готовий до відповіді.

У деяких мовах, особливо тюркських, є інший зв'язок – **ізафет** (ар. додача). Це просте поєднання слів без словозміни. Н., прикметник визначається препозицією татар. Казан університети (дослівно – казань університет її).

Замикання – синтаксична побудова, яка вимагає дистантного розташування найтісніше пов'язаних слів. Крайні члени словосполучення ніби розсуваються, утворюючи для означення рамки. Характерний для нім. мови.

Інкорпорація (ін-всередині, корпус – тіло) – це поєднання слів-коренів, сукупність яких оформлюється службовими елементами: тымынгынторкын –я виймаю руки, де ты -я, мынгы- руки, нто – вихід. Все йє оформлено в один комплекс (слово-речення) закінченням – ркын. Цей зв'язок нагадує словоскладання.

Тяжіння – це узгодження предикативного означення з підметом: вчитель сидів замислений. З одного боку, дієслово-присудок керує означенням, а, з другого боку, означення узгоджується з підметом.

Координація – взаємна супідрядність підмета і присудка, їхня взаємна узгодженість.

Залежно від того, яке слово у словосполученні є головним, розрізняють словосполучення: іменні: три дівчини; дієслівні: уважно слухати; прислівникові: дуже добре.

За характером відношень між словами словосполучення поділяють на: атрибутивні: веселий студент, об'єктні: писати ручкою, обставинні: повернувся вчора.

Для української мови характерні перші три.

Основною одиницею синтаксису є **речення**. Речення – мінімальна комунікативна одиниця, яка про щось повідомляє й розрахована на слухове або зорове сприйняття.

Речення характеризується: комунікативністю, семантичною самостійністю, структурною цілісністю.

Ознаки речення: **предикативність і модальність**. Предикативність відношення дії до часу і особи, яка виражається у категоріях модальності, синтаксичного часу та синтаксичної особи; Н., Лекція читається повільно (теперішній час, 3 особа); Tom speaks English very well (теперішній час, 3 особа). **Модальність** – це віднесеність змісту речення до об'єктивної реальності, вона означає дію як реальну, можливу або необхідну і виражається способом дієслова. Також до ознак речення відносять: **змістову єдність** (виражає якість повідомлення, для цього добираються слова); **інтонаційну єдність** (кожне речення має відповідну інтонацію: розповідне, спонукальне, запитальне); **граматичну єдність** (виявляється у синтаксичних зв'язках у реченні: слова ставляться у відповідних формах).

У кожному реченні виділяються головні та другорядні члени речення. Члени речення є його складниками. Членами речення є абстрактні синтаксичні категорії, усталені форми для опису ситуації, вираження типових компонентів реального змісту речення. Предикативність передається у головних членах речення – підметі та присудку. До другорядних належать означення, додаток, обставина. Між частинами мови та членами речення є певна співвідносність: іменник виконує функцію підмета, доповнення тощо; прислівник – функцію обставини. З цим пов'язане поняття морфологізованих/неморфологізованих членів речення.

У сукупності всі члени речення здатні відобразити будь-яку інформацію.

Вагомість компонентів речення виражається в АЧ. Актуальне членування речення – це членування на предмет мовлення і на те, що про нього говориться. Воно полягає у поділі речення на дві частини – вихідну (те, про що говориться) і власне інформативну (те, що повідомляється) = т+р: Завтра (тема) вирушаємо в турпохід (рема). Вчення про АЧ розробив чеський мовознавець Вілем Матезіус.

Речення поділяються на прості та складні. **Прості** речення поділяються за функцією, модальністю, за структурою, поширенням, повнотою, ускладненням структури.

Прості речення класифікуються на односкладні/двоскладні; поширені/непоширені; повні/неповні; ускладнені/неускладнені.

Всі **складні** речення поділяються на **сполучникові та безсполучникові**. Сполучникові поділяються на **складносурядні та складнопідрядні**.

Морфологічна (типологічна) класифікація мов базується на виявленні морфологічного типу мови. Він визначається за специфікою словозміни, словотворення та синтаксису. В основі морфологічної класифікації – протиставлення коренів та афіксів у будові слова.

Морфологічна класифікація виникла у першій половині 19 століття і була розроблена братами Фрідріхом та Августом Шлегелями і Вільгельмом фон Гумбоєдтом.

Морфологічна класифікація поділяє мови а) за будовою – на синтетичні та аналітичні; б) за морфологічним типом – на ізолюючі, аглютинативні, інкорпоруючі та флективні. У синтетичних мовах граматичні значення виражаються за допомогою флексій; у аналітичних – за допомогою службових слів, порядку слів.

Ізолюючі мови. Граматичні значення в таких мовах виражаються за допомогою службових слів, порядку слів, музичного наголосу та інтонації. Слова не мають афіксів, слова не змінюються, частини мови не розрізняються або розрізняються слабо. У цих мовах багато омонімів, значення яких розрізняє лише музичний наголос. За будовою це мови кореневі, аналітичні. Сюди відносяться індонезійська, китайська, бірманська, кхмерська, в'єтнамська мови та інші.

Аглютинативні мови. Аглютинація – це механічне приєднання стандартних афіксів до незмінних основ або коренів. В аглютинативних мовах спостерігається послідовне приклеювання до основ-коренів особливих афіксів-приклеюк. Кожен з таких афіксів виражає тільки одне граматичне значення. Приклеюки приєднуються автоматично, і слово стає багато морфемним. Наприклад, *at* означає кінь, до кореня додається афікс з одним граматичним значенням *in* (мій), *im* (твій), *imiz* (наші): *atin* (мій кінь), *atim* (твій кінь), *atimiz* (наші коні). Це особливість фінської, карельської, удмуртської, фарської, марійської, мордовської, турецької, татарської, башкирської, киргизької, чуваської мов тощо.

Флективні мови. До флективних належать мови, у яких наявна флексійна словозміна. Флексія у таких мовах може виражати декілька категоріальних значень. Н., у слові *пишу* флексія у вказує на 1 особу, однину, теперішній час, дійсний спосіб. У флективних мовах широко використовується і внутрішня флексія (зміна голосних всередині слова): англ. *goos-geese* (гусак-гуси), д.євр. *катіб* – писар; *кітаб* – письмо, книга. До цього типу відносяться германські, словянські, романські, балтійські, грецька, латинська, санскрит, семіто-хамітські мови тощо. Серед флективних мов розрізняють мови синтетичного строю та мови аналітичного строю. До синтетичних флективних мов належать словянські, окрім болгарської та македонської; германські, окрім англійської та датської, санскрит, латина. До

аналітичних належать індійські, грецька, болгарська. Македонська, англійська, датська та інші.

Інкорпоруючі мови (полісинтетичні) в основі граматичного строю мають інкорпорацію. Це мови північних народів Росії, американських індійців тощо. У цих мовах використовуються іменникові та дієслівні комплекси, які утворюються включенням у головний член (підмет або присудок) основ або ж коренів залежних слів. Н., чук.: га-пойгы-ма (зі списом); га-тань-пойгы-ма (з гарним списом).

Питання для самоконтролю.

- 1.Що є одиницями синтаксису?
- 2.Як характеризується словосполучення?
- 3.Що таке предикативність і модальність у реченні?
- 4.Що таке актуальне членування речення?
- 5.Як поділяються мови за морфологічною класифікацією?
- 6.Що таке мови синтетичного типу і мови аналітичного типу?

Ключові поняття і терміни: аглютинація, аглютинативні мови, актуальне членування речення (АЧ), аналітичний тип, замикання, ізафет, ізолюючі мови, інкорпоруючі мови, керування, координація, модальність, морфологічна (типологічна) класифікація мов, предикативність, прилягання, речення, синтетичний тип, словосполучення, тяжіння, узгодження, флективні мови.

Тема: Мова як система

План.

- 1.Поняття про систему та структуру мови.
- 2.Будова мовної системи.
- 3.Взаємодія рівнів мовної системи.

Мова є складною системою. Мовна **система** – це єдність взаємообумовлених мовних одиниць, це внутрішня організація її структурних одиниць і частин. Сукупність зв'язків і відношень між одиницями мовної системи становить її **структуру**. Кожна структурна одиниця мови пов'язана з іншими безпосередньо або через мовні категорії. Мовна система складається з певної кількості підсистем (рівнів, ярусів). Кожний рівень складається з однорідних одиниць. За лінгвістичною традицією розрізняють одиниці мови (абстрактні сутності) і одиниці мовлення (реальні звуки, морфеми, слова, конструкції – словосполучення і речення).

Рівні системи	мовної	Одиниці мови	Одиниці мовлення	Розділи мовознавства
Фонетико-фонологічний		Фонема	Фон (звук)	Фонетика, фонологія, орфоепія, акцентологія

Морфемно-словотвірний	Морфема	Морф	Морфеміка, словотвір
Морфологічний	Грамаіична форма (грамема)	Типоформа	Морфологія
Синтаксичний	Синтаксема (словосполучення, речення)	Конкретна типоформа у певній синтаксичній функції	Синтаксис
Лексико-семантичний	Лексема (слово в семантичній цілісності)	Лекс (семантичний варіант)	Лексикологія, семасіологія, ономасіологія, етимологія, фразеологія, лексикографія

За О.О.Реформатським, у мові існує чотири системи (**фонологічна, морфологічна, лексична, синтаксична**), які у сукупності утворюють чотириповерхову структуру мови. Цим системам відповідають структурно-функціональні мовні рівні або яруси, які є сукупністю однорідних структурних мовних одиниць. Виділяють: **фонетичний рівень** (об'єднує сукупність звуків певної мови); **лексичний рівень** (словниковий склад мови, сукупність лексичних одиниць); **морфологічний рівень** (структурні елементи слів та способи їх поєднання); **синтаксичний рівень** (сукупність синтаксичних одиниць мови).

Структурно-функціональні мовні рівні та їх елементи перебувають у тісному зв'язку. Вони перебувають у послідовній, ієрархічній залежності. Ієрархічні відношення – це відношення підпорядкування одиниць нижчого рівня вищому. Учення про ієрархічну будову мови створив французький вчений Еміль Бенвеніст. На його думку, одиниці мови за планом вираження спираються на нижчий рівень, за планом змісту входять у вищий рівень. В ієрархії мови синтаксичний рівень є вершиною, основою мови є фонетичний рівень. **Мовні одиниці**, що входять до цих рівнів: фонем, морфем, слів, словосполучення, речення. Перша обслуговує план вираження, чотири інших – план змісту.

У ланцюжку фонема-морфема-слово-словосполучення-речення кожна наступна одиниця побудована з попередніх. Отже, кожна наступна одиниця є більш складною. Одиницею, якою безпосередньо спілкуються, є речення.

Між елементами мовної системи існують певні відношення. Елементи протиставляються один одному. Ці відношення різних елементів зв'язують їх у певні групи, єдності, що називаються **парадигмами**. Відношення, зв'язки між мовними елементами, що входять до складу одного рівня мовної системи, називаються **парадигматичними**. Вони будуються на взаємовідносинах подібності/протиставлення одиниць. Н., протиставлення голосних/приголосних у фонетиці, кореневих/афіксальних морфем у морфеміці, числові, відмінкові, часові форми тощо у морфології.

Синтагматичні зв'язки – це горизонтальні зв'язки одиниць у мовленні, вони змінні на відміну від парадигматичних. Синтагматичні

відношення лежать в основі сполучуваності мовних одиниць. Сполучуваність мовних одиниць виявляється на всіх рівнях мовної системи. Так, на морфемному рівні – це сполучуваність кореневої і афіксальної морфеми, на морфологічному – поєднання слів форм (читати *що?* а не *чим?*). Учення про парадигматичні/синтагматичні відношення розробив швейцарський учений Фердинанд де Соссюр.

Отже, мова є складною системою, структурні елементи якої тісно взаємопов'язані.

Питання для самоконтролю

1. Що таке система мови?
2. Якою є структура мови?
3. Назвіть рівні мовної системи і одиниці, якими вони представлені.
4. Охарактеризуйте синтагматичні та парадигматичні відношення.

Ключові поняття і терміни: лексичний рівень, мовні одиниці, мовні рівні (яруси), морфологічний рівень, парадигматичні зв'язки, система мови, синтагматичні зв'язки, синтаксичний рівень, структура мови, фонетичний рівень

Розділ 2

Вступу до мовознавства. Практикум

Теми і плани практичних занять

Змістовий модуль 1. Загальні питання мовознавства.

Тема 1. Сутність мови. Функції мови. Поняття про національну мову.

Контрольні питання

1. Мовознавство як наука. Предмет та завдання мовознавства. Розділи мовознавства.
2. Розкрийте основні проблеми мовознавства.
3. Методи мовознавства.
4. Поясніть сутність концепцій відомих лінгвістів щодо природи мови.
5. Знакова природа мови.
6. Функції мови та засоби їх вираження.
7. Загальнонародний характер національної мови. Літературна мова та її ознаки.

8. Поясніть різницю між діалектом, жаргоном, просторіччям.

Практичне завдання

1. Проаналізуйте підходи авторів різних підручників зі Вступу до мовознавства до визначення об'єкта, предмета, завдань мовознавства. Уточніть, що є спільним у постановці цих питань. Назвіть, які розбіжності існують у підході до визначення об'єкта, предмета та мети вивчення мовознавства у різних підручниках.
2. Письмово прокоментуйте думки вчених щодо природи мови.
«Мова є як би зовнішнім проявом духу народу; мова народу є його дух, і дух народу є його мова – важко собі уявити щось більш тотожне» (Вільгельм фон Гумбольдт)
«Мови, ці утворені зі звукової матерії живі організми, причому найвищі за всіх, виявляють свої ознаки природного організму не стільки у тому, що вони всі класифікуються на роди, види, підвиди тощо, але й в тому, що їх розвиток відбувається за певними законами» (А.Шлейхер)

Тема 2. Мова і мислення. Мова і мовлення. Походження мови.

Контрольні питання.

1. Мислення, його типи й одиниці.
2. Сутність зв'язку мови й мислення.
3. Характер взаємозв'язків між мовою і мовленням.
4. Соціальні та біологічні теорії походження мови.
5. Причини змін у мові. Наведіть приклади мовних змін, зумовлених зовнішніми та внутрішньомовними причинами.
6. Розвиток і функціонування мови у різні історичні епохи.
7. Умови контактування мов. Поняття про субстрат, суперстрат, адстрат.

Практичне завдання

1. З'ясувавши сутність різних гіпотез походження мови, заповніть таблицю.

Гіпотеза	Представники, прихильники	Сутність	Позитивні риси	Недоліки
Звуконаслідувальна				
Ономатопоетична				
Вигукова				
Соціального договору				
Трудових вигуків				
Жестів				
Теорія Ф.Енгельса				
Божественного походження				
Моногенезу				
Полігенезу				
Інші				

Тема 3. Класифікації мов світу.

1. Назвіть принципи класифікацій мов світу.

Контрольні питання.

2. Назвіть учених, які заклали основи порівняльно-історичного мовознавства. Вкажіть на заслуги кожного з них.
3. Порівняльно-історичний метод та генеалогічна класифікація мов. Що лежить в основі генеалогічної класифікації? Поясніть термін «генеалогія».
4. Індоевропейська сім'я мов. Характеристика слов'янської, германської, романської мовних груп.
5. Ареальна класифікація мов.
6. Мови живі і мертві.
7. Класифікація мов за суспільними функціями.
8. Світові мови і штучні мови.

Дискусія : «Різні мови – це зовсім не різні позначення однієї й тієї ж речі, а різні її бачення» (В. фон Гумбольдт). Як ви це розумієте?

Практичне завдання

1. На контурній карті України та Європи позначити регіони розповсюдження неіндоевропейських мов; червоним кольором помітити ізольовані мови.
2. Позначте на карті країни, де поширені англійська, німецька, французька та російська мови. Поясніть причини поширення цих мов.
3. Позначте на карті територіально віддалені і разом з тим генетично споріднені мови. Чим можна пояснити географічну віддаленість?
4. Позначте на карті країни, у яких міжнародні мови є державними.

Тема 4. Письмо, його походження і розвиток. Алфавіт.

Контрольні питання

1. Причини й передумови виникнення графічного письма. Значення письма для історії людства. Предметне письмо.
2. Етапи і форми розвитку графічного письма. Піктографія, її переваги й недоліки.
3. Ідеографія, її переваги й недоліки. Причини зміни піктографії на ідеографію. Які мови використовують ідеографію як основний вид письма?
4. Фонографія та її види.
5. Алфавіт. Сім'ї алфавітів. Які алфавіти використовують європейські мови? Які із слов'янських мов використовують латиницю? кирилицю?
6. Графіка та орфографія. Основні принципи орфографії. Охарактеризуйте ведучий принцип орфографії української, російської, англійської, німецької, французької мов.
7. Невербальні й паравербальні засоби спілкування.

Практичне завдання

1. Підготуйте усне повідомлення про походження слов'янського алфавіту; латинського алфавіту.
2. Розробити наочність до теми «Письмо»:
  - Форми предметного письма;
  - Малюнкове письмо;
  - Ідеографічне письмо;
  - Фонографічне письмо.

3. Знайти інформацію та розробити наочність до теми «Невербальні засоби спілкування»:

Паракінесика (міміка і жести);

Графічні засоби спілкування (азбука Морзе, азбука Брайля);

Спеціалізовані системи сигналізації (телефонна азбука, дорожні знаки, морська сигналізація тощо);

Мистецтво, мова квітів.

Змістовий модуль 2. Мовна система

Тема 5. Структура мовної системи. Фонетика.

Контрольні питання

1. Поняття про систему та структуру мови.
2. Фонетика. Охарактеризуйте три аспекти вивчення звуків мови.
3. Мовленнєвий апарат. Артикуляція. Активні та пасивні органи мовлення.
4. Акустична класифікація звуків.
5. Артикуляційна характеристика звуків мови:
  - А) класифікація голосних звуків;
  - В) класифікація приголосних.
6. Теорія складу.
7. Наголос та його типи. Явища енклізи та проклізи.

Практичне завдання

1. Наведіть приклади слів української та іноземної мови, які складаються:
  - 1) з 2 відкритих складів; 2) з 1 закритого, але неприкритого складу; 3) з 1 прикритого, але відкритого складу; 4) з 2 закритих складів; 5) з 1 відкритого і неприкритого складу; 6) з відкритого і закритого складів; 7) з закритого і відкритого складів.
2. Заповніть таблицю. Зробіть висновки.

Мова	Типи складів						
	1	2	3	4	5	6	7
Українська							
Іноземна мова, яку ви вивчаєте							

2. Зіставте звуковий склад поданих нижче пар слів, даючи характеристику кожному звукові (звуки зіставляйте попарно). Виділіть звуки, що збігаються за всіма ознаками і вкажіть відмінності у звуків, які не співпадають.

Для тих, хто вивчає англійську мову:

Так - tuck, крик - creak, сын - son, ты - tea, мяч – much.

Для тих, хто вивчає німецьку мову:

Либо - Liebe, мина - Miene, битый - bitte, люк - Lücke, их – ich.

Для тих, хто вивчає французьку мову:

Куб - cube, брак - braque, інтерес - intérêt, куль - coule, муж - mouche.

Тема 6. Фонетичні процеси

Контрольні питання

1. Лінгвістичний аспект у вивченні звуків. Відмінності між фонемою і звуком.

2. Фонетичні процеси. Різниця між фонетичними і нефонетичними змінами.
- 3.Позиційні зміни звуків.
4. Комбінаторні зміни звуків.
5. Транскрипція, транслітерація.

Практичне завдання

1. Опрацюйте подані нижче визначення фонем і виділіть, які основні риси фонем знайшли своє відображення у цих висловленнях.

«... фонема є сума узагальнених антропофонічних властивостей відомої фонетичної частини слова, неподільна при встановленні корелятивних зв'язків у межах однієї мови і кореспондент цих зв'язків у межах кількох мов. Інакше: фонема є фонетичне неподільне з точки зору порівнюваності фонетичних частин слова» (Бодуен де Куртене І.О.) [Донець, Мацько, 1989, с. 55].

«... фонему можна визначити таким чином: це найкоротший елемент загальних акустичних уявлень даної мови, здатний асоціюватися в цій мові зі смисловими уявленнями» (Щерба Л.В.) [Донець, Мацько, 1989, с. 56].

« Найкоротші мовні одиниці в тих умовах, які не залежать від фонетичного положення, не обумовлені позицією, вживаються в тотожній позиції і служать у мові для розмежування звукової оболонки словоформ, інакше кажучи, утворюють самостійні фонемі. В протилежність цьому найкоротші мовні одиниці в своїх залежних від фонетичного положення, обумовлених позицією сторонах, не вживаються в тотожній позиції, не мають безпосередньо розрізнявальної функції і тому утворюють не самостійні фонемі, а лише різновиди однієї й тієї ж фонемі.

Зі сказаного випливає, що фонемою є найкоротша звукова одиниця як незалежна за своєю якістю величина і тому сама по собі достатня для розрізнення звукових оболонок словоформ» (Аванесов Р.І.) [Донець, Мацько, 1989, с. 57].

2. Перепишіть правила транскрипції з книжки: Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. Збірник вправ і завдань. – К., 1975. – С. 22-25.
3. Наведіть приклади позиційних та комбінаторних змін в українській, російській та іноземній мовах. Встановіть універсальні та специфічні риси в рідній та в тій іноземній мові, що вивчаєте.

Фонетичні процеси	Українська мова	Російська мова	Іноземна мова
Позиційні			
Редукція			
Протеза			
Комбінаторні			
Акомодація			
Асиміляція повна			
Асиміляція часткова			
Асиміляція прогресивна			
Асиміляція регресивна			
Асиміляція контактна			
Асиміляція дистанційна			
Дисиміляція			
Гаплогія			
Дієреза			

Епентеза			
Метатеза			
Субституція			

Тема 7. Лексичне значення слова. Моносемія і полісемія.

Контрольні питання

1. Лексикологія, її розділи. Слово як одиниця лексикології, його ознаки. Слово і лексема.
2. Поняття про значення слова. Лексичне значення слова. Зв'язок між словом і поняттям. Слова мотивовані та немотивовані.
3. Поясніть поняття «моносемія», «полісемія», «пряме та переносне» значення слова.
4. Типи перенесення значень слів.
5. Предмет лексикографії. Типи словників.
6. Етимологія і поняття народної етимології. Деетимологізація слів.

Практичне завдання.

1. Поясніть, які з наведених слів передають поняття, а які – ні. Аргументуйте власну думку.

Укр. Ага, Україна, еге, край, киш, киць, початок, студент.

Рос. Ой, цветок, цып-цып, тетрадь, кукареку, сова, ученый, ну, нет.

Англ. knock-knock, bus, cure, cock-a-doodle-doo, hat, clink, image.

Нім. Tisch, Blume, nein, ah, zu, Kuckuck, o weh.

Фр. Livre, oui, cocorico, enfant, cui, chien, hou, cotcotcodet.

2. За допомогою словників визначте значення слів; з'ясуйте, у яких з них є зв'язок між сучасним значенням слова і його внутрішньою формою; які з них є мотивованими, які – немотивованими.

Укр. абрикосовий, благородність, благополуччя, відпустка, рукавиця, сніг, сніговик, космічний, пролісок, мило, мити.

Рос. земляника, веретено, скалка, капля, рыло, пустырь, частокол, пушка, преступление.

Англ. worker, newspaper, always, window, snowdrop, sweetheart, skilful, blackbird.

Нім. Schneeglöckchen, Zeitung, Mittwoch, Arbeiter, Blüte, Flugzeug.

Фр. Finir, publiciste, mondial, gardien, échauffer, officier, bonbon, lundi.

Тема 8. Лексико-семантичні групи слів. Синоніми, антоніми, омоніми, пароніми.

Контрольні питання

1. Омоніми, їх характеристика та різновиди. Міжмовні омоніми.
2. Явище синонімії. Типи синонімів (мовні, контекстуальні).
3. Евфемістичні синоніми, їх зв'язок із явищем табу.
4. Антоніми, їх різновиди (мовні, контекстуальні) та стилістична роль у мові. Енантіосемія.
5. Розкажіть про пароніми та їх використання у мові.

Практичне завдання.

1. Якими відтінками значень розрізняються подані нижче синоніми.
Укр. *Говорити, балакати, цвенькати;* **Рос.** *Крошечный, мизерный, незначительный;* **Англ.** *discuss, argue, debate, dispute;* **Фр.** *Voyage, tournée, croisière;* **Нім.** *der Versuch, das Experiment.*

2. Розширьте подані синонімічні ряди.
Англ. *Course, way... valiant, daring, courageous... soon, instantly, swiftly...*
Нім. *die Bahn, der Weg, der Steig... bedeuten, anzeigen, benennen... der Bursche. Der Knabe...*

Фр. *La voie, la route... signifier, dénoter, appeler... courageux, valeureux...*

3. Підберіть евфемістичні синоніми до слів: *дурний, божевільний, злодій.*

Тема 9. Історичні зміни словникового складу. Фразеологія.

Контрольні питання

1. Активна і пасивна лексика.
2. Стилiстично нейтральна та стилiстично забарвлена лексика.
3. Історичні зміни у лексиці. Архаїзми та історизми.
4. Розкрийте поняття «неологізм». Розкажіть про основні шляхи збагачення словникового складу мови: словотворчий, семантичний.
5. Прокоментуйте причини та шляхи запозичення слів.
6. Дайте визначення поняттю «фразеологізм». Назвіть ознаки фразеологізмів.
7. Принципи класифікації фразеологізмів.

Дискусія

1. Чи додають жаргонізми індивідуальності та своєрідності нашому мовленню?
2. Англomізація: збагачення чи засмічення рідної мови?

Практичне завдання.

1. Ознайомтеся із класифікацією фразеологізмів Л.А. Булаховського. Порівняйте її із класифікацією В.В. Виноградова.

« відрізняють ідіоматичні словосполучення (ідіоми) і фразеологічні одиниці. Ідіоматичні словосполучення (ідіоми) – це своєрідні вирази з певних мов, що за своїм вжитком є цільні й одиничні за змістом, зазвичай не можуть бути точно передані іншими мовами і потребують при перекладі заміни схожого стилістичного забарвлення. В українській мові ідіомами є, наприклад: гнати чимдуж (щодуху); часто-густо; кохатись у чомусь; робити абияк; ум за розум зайшов (пор. паралельний російський вираз); вхопити шилом патоки; джмелів слухати; пасти задніх.

При перекладі цих виразів навіть близькоспорідненою мовою, як російська, їх доводиться передавати не точними, а приблизними відповідниками: гнать во все лопатки (во всю прыть); сплошь да рядом; питать пристрастие (к чему-нибудь); делать спустя рукава (как попало).

При перекладі більш віддаленими мовами свою ідіоматичність виявлять, наприклад: притягти до відповідальності кого-небудь – фр. *Diriger des poursuites contre...* (буквально «спрямувати переслідування проти»); нім. *vor Gericht ziehen* (буквально «притягти до суду»); англ. просто *to have (one)*

up, to prosecute (one); зазнати неспіху – фр. faire fiasco, faire échec (буквально «робити неспіх»); англійською мовою «противник зазнав поразки» треба просто передати the enemy was defeated, тобто «противник був розбитий» (нім. eine Niederlage erleiden – паралельне російському).

Фразеологічні одиниці (фразеологізми) – це звичайно словосполучення, розкладні щодо змісту, але усталені в мові як матеріал ходової цитації (прислів'я, приказки, вдалі вирази письменників, що стали «крилатими словами» і под.), які набули через це певної цільності. Такими є, наприклад, вирази: «Вовків боятися – в ліс не ходити», «М'яко стеле, та твердо спати», «Бути чи не бути?»...

Говорячи про фразеологізми, треба щодо прислів'їв і особливо приказок мати на увазі таке обмеження: при перекладі іноземними мовами і цей матеріал часто вимагає не передачі в повній відповідності до змісту цитованого виразу, а підшукування в мові, на яку перекладають, виразу, що в ній існує і є близьким за змістом» [Булаховський, 1959, с. 32-34].

2. Визначте тип фразеологізмів, доберіть до них синоніми.

Укр. Підсунути свиню, дати дуба, пекти раків, зробити з мухи слона, капля камінь точить.

Англ. to break silence, a fishy story, blue stocking, to skate on thin ice, to be or not to be.

Нім. die Kraft nehmen, Schwein haben, unter vier Augen, keine Rose ohne Dornen, in Wasser fallen.

Фр. avoir un chat dans la gorge, Cherchez la femme, tête à tête, c'est la vie, à la guerre comme à la guerre.

3. Перекласти наведені фразеологізми на українську мову. Якщо це неможливо, підібрати відповідні за значенням:

Рос.: сбить с толку, выжить из ума, видно птицу по полету, втирать очки, козел отпущения; **англ.:** to be all eyes, first come-first served, to make both ends meet, to live in clover.

Тема 10. Морфемна будова слова.

Контрольні питання

1. Морфеміка: предмет, об'єкт, одиниці. Морфема як двостороння одиниця мови.
2. Охарактеризуйте види морфем.
3. Охарактеризуйте види основ, наведіть приклади.
4. Процеси опрощення, ускладнення, перерозкладу
5. Словотвір і основні способи словотвору.
6. Поясніть різницю між морфемним та словотвірним аналізом.

Практичне завдання.

1. Ознайомтесь з думками відомих вчених про морфему. Виділіть основні положення [Донець, Мацько, 1989, с. 139-140].

«... багато слів суть складні єдності, де неважко розпізнати одиниці нижчого порядку...; похідні... розпадаються на окремі частини, кожна з яких наділена особливим смислом і особливою роллю» (Ф. де Соссюр)

«... слова.. складаються з морфологічно і семантично неподільних одиниць, які ми називаємо морфемами. Морфема – далі неподільний, далі нерозкладний морфологічний елемент мовного мислення. Цей термін є родовим, об'єднуючим для часткових, видових понять як-от корінь, префікс, суфікс, закінчення і т.ін. вважати подібний термін зайвим – це те саме, що вважати зайвим об'єднуючий термін «дерево» і задовольнятися частковими назвами «дуб». «ель», «ива» тощо» (І.О. Бодуен де Куртене)

2. Чи однаковим є морфемний склад наступних слів:

Рос.: большой, пой, домой, стеной, твой, строй, отбой; воробей, грейб милейб конейб мышей.

Англ.: chatter, greater, writer, daughter, dinner, ever; writes, whites, needs, ours; evening, meeting, duckling, earring.

Нім.: Bauer, Mauer, weiter, Kinder, wieder; schriebst, Dienst, erst, best, ernst.

Франц.: mental, mentir, menton, mention; manger, manquer, mander, mansarde, manteau.

4. За допомогою морфемного словника виділіть морфеми у наступних словах: **укр.:** читання, працюватися, по-чесному, співбесідник, півострів, приморський; **рос.:** зарубешний, переписувать, переводоведение, сотрудничать, примерка; **англ.:** ticketless, lager, cats, unknown, eatable, friendship; **нім.:** arbeitslos, zusammengebracht, Nacharbeit, Vaterland, genommen.

Тема 11. Граматика. Граматичні значення. Граматичні категорії.

Контрольні питання.

1. Предмет, розділи, основні одиниці граматики.
2. Граматичне значення слова. Співвіднесеність у слові лексичного та граматичного значень.
3. Охарактеризуйте засоби вираження граматичних значень.
4. Дайте визначення поняттям «граматична форма», «граматична категорія».
5. Поняття типологічної класифікації мов.
6. Частини мови як найбільші морфологічні категорії. Принципи виділення частин мови. Класифікація частин мови В.Виноградова.

Практичне завдання.

1. Заповніть таблицю «Засоби вираження граматичних значень» власними прикладами в українській, російській та іноземній мовах.

Способи вираження	Українська мова	Російська мова	Іноземна мова
Синтетичні			
1. Афіксація			
1.1. суфіксація			
1.2. префіксація			
1.3. конфіксація			
1.4. інфіксація			
1.5. трансфіксація			

1.6. нульовий афікс			
2. Чергування			
3. Наголос			
4. Редуплікація			
5. Словоскладання			
6. Суплетивізм			
Аналітичні			
1. Службові слова			
1.1. артиклі			
1.2. прийменники			
1.3. допоміжні дієслова			
1.4. слова ступеня			
1.5. пусті слова			
1.6. сполучники			
1.7. частки			
2. Інтонація			
3. Порядок слів			

2. Утворіть усі можливі синтетичні і аналітичні форми від наведених українських дієслів та їх еквівалентів у російській, англійській, німецькій та французькій мовах: *писати, малювати, працювати, освітлювати*.

3. Визначте, якими засобами виражені граматичні значення в словах: **укр.:** гарний-гарна-гарне, море-морья-морем, запливти-запливати, кращий-найкращий, роблю-буду робити; **рос.:** несла-нес, брать-взять, они-их, милый-милее; **англ.:** take-took-taken, man-men, write-writes; **араб.:** фарасун(кінь)-афарасун (коня).

4. Визначте частини мови у наступному тексті:

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?
Леся Українка.

Тема 12. Словосполучення і речення.

Контрольні питання

1. Предмет вивчення синтаксису, основні синтаксичні одиниці.
2. Поняття словосполучення. Відмінність словосполучення від слова, речення, випадкового поєднання слів.
3. Типи словосполучень.
4. Охарактеризуйте типи підрядного зв'язку у словосполученні (узгодження, керування, координація, прилягання, тяжіння, інкорпорація, замикання, ізафет).
5. Речення як основна одиниця синтаксису. Ознаки речення: комунікативність, відносна самостійність, структурна цілісність, предикативність, модальність.
6. Класифікація речень за структурою: прості, складні.
7. Класифікація речень залежно від мети повідомлення: розповідні, питальні, спонукальні.
8. Актуальне членування речення. Тема і рема.

Практичне завдання.

1. Визначте основне слово і тип синтаксичного зв'язку у словосполученнях. Випишіть словосполучення в окремі групи: 1) за типом синтаксичного зв'язку; 2) за головним словом. На підставі проведеного аналізу встановіть специфічність, характерну для синтаксичних зв'язків кожної з мов.

Укр.: літній ранок, зустріч на стадіоні, зібратися вранці, блакить неба, рідний край, завершити вчасно, вітання колективу, мрії про майбутнє, вхід до зали, колір бордо, зручно для всіх, перший з групи.

Рос.: теплый вечер, встреча у моря, любовь к чтению, радость души, экономически выгодно, гордиться университетом, время любит, работают плодотворно, подготовка к сессии, студенческий билет.

Англ.: this book, wonderful song, big lake, to give him, ready to answer, to read well, teacher's book, to hand us something, to be interested in, to read the book, my dictionary, that fellow, the shore of the sea.

Нім.: ohne Wörterbuch übersetzen, keine Zeitung, mit größeren, die Wohnung meiner Eltern, schnell gehen, die Werke Johann Wolfgang Goethes, Annas Vortrag, jede Woche besuchen, haben zu arbeiten.

2. Ознайомтесь з визначенням речення, поданим у працях відомих мовознавців. Назвіть основні ознаки речень, що впливають з даних визначень, взятих у єдності.

Судження, виражене словами, є речення (Ф.І. Буслаєв).

Суттєва ознака речення в наших мовах полягає в тому, що в речення входять частини мови; якщо їх немає, то немає і нашого речення (О.О. Потебня).

... словосполучення, яке має у своєму складі присудок, або вказує своїм формальним складом на опущений присудок, або, нарешті, складається з одного присудка... ми будемо називати реченням (О.М. Пешковський).

Речення – це одиниця мовлення, яка сприймається мовцями і слухачами як граматичне ціле і таке, що служить для словесного вираження одиниці мовлення (О.О. Шахматов).

Речення – це граматично оформлена за законами даної мови цілісна (тобто неподільна далі на мовленнєві одиниці з тими ж основними структурними ознаками) одиниця мовлення, що є головним засобом формування, вираження і повідомлення думки. Мова як засіб спілкування і обміну думками між усіма членами суспільства користується реченням як основною формою спілкування (В.В. Виноградов).

Речення – це основна знакова одиниця мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку – лексичних, фразеологічних і синтаксичних – і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування (О.С. Мельничук).

3. Письмово дайте відповідь на питання: які спільні й відмінні ознаки мають речення української мови і тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте?

Розділ 3

Вправи і завдання для аудиторного виконання

Фонетика.

1.Визначте кількість букв і звуків у поданих словах, поясніть розбіжність:

джміль, ллю, кукурудза, тїнь, ялинка, стояти, Вірменія, маленький, незламність.

2.Затранскрибуйте слова. Порівняйте відповідність між буквами і звуками в українській та російській мовах:

вокзал, з Житомира, дав, доріжка, зшити, у річці, правда, сільський, сонця, у бочці, хліб, дуб.

3.Назвіть звуки за такими ознаками:

- а) заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований;
- б) шумний, дзвінкий, зімкнений, передньоязиковий, твердий;
- в) сонорний, щілинний (дрижачий), передньоязиковий, твердий;
- г) сонорний, боковий, твердий;
- д) шумний, глухий, щілинний, губно-зубний;
- е) сонорний середньоязиковий, палатальний;
- ж) переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований;
- з) шумний, глухий, щілинний, задньоязиковий;
- к) заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований.

4.Поділіть за звучністю приголосні звуки української мови:

б,п,м,в,ф,д,т,с,з,ц,л,н,р,дз,дж,ж,ш,ч,й,г,к,х.

5.Поділіть на групи за активним мовним органом і місцем творення приголосні звуки української мови:

б,п,м,в,ф,д,т,с,з,ц,л,н,р,дз,дж,ж,ш,ч,й,г,к,х.

6.Поясніть різницю в артикуляції українських і російських голосних і приголосних звуків на прикладах слів:

любов –любовь, колектив – коллектив, сніг – снег, договір – договор, ряд – ряд, дзвонять – звонят, український – украинский.

7.Визначте, якими звуками розрізняються слова і словоформи:

бак-гак-мак-так-рак-лак; бір-зір, вежі-межі, віз-він, діло-біло-сіло-тіло, рад-ряд, кігті-нігті, тук-тюк, зуб-дуб, сапка-шапка, цим- тим; рос.: юг-люк-луг, цел-цель, сели-сьели.

8.Охарактеризуйте звуки в наступних словах:

щодня, людський, мию.

Які звуки передають українські букви я,ю,е,ї. В якій позиції вони позначають один звук, в якій – два? Підберіть приклади.

9.В поданих словах охарактеризуйте звуки за відомою вам класифікацією:

а) шумні; б) сонорні:

Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою.

10.Дайте характеристику всім голосним звукам:

стрепенувся врешті ліс і собі заграв.

11.Визначте, якими ознаками розрізняються звуки:

а) української мови: в-ф, р-л, д-н, д-дз, м-н, ц-ш, б-с;

б) російської мови: л-ј, з-с, т-ц, п-м, в-ф, н-л, у-о;

в) англійської мови: р-k, v-j, w-m, f-h;

г) німецької мови: р-pf, d-ts, r-l, m-n.

12.Порівняйте звуковий склад даних пар слів, давши характеристику кожному звукові (звуки порівнюйте парами).Визначте фонетичні процеси у словах:

англійська мова: студент-student; принц-prince; син-son; Індія-India.

німецька мова: юнга-Junge; лист-liest; іх-ich; штат-Staat.

французька мова: дантист-dentiste; бульйон-bouillon; журнал-journal; портфель-portefeuille.

13.Скажіть, чи є парне протиставлення твердих/м'яких приголосних у іноземній мові, яку ви вивчаєте? Якщо є, то яке саме? Наведіть приклади.

14.Зробіть загальний фонетичний аналіз слів:

укр. виконується, **англ.** school, **фр.** bonjour, **нім.** Liebe за таким планом:

а)виділити і охарактеризувати склади; б)визначити кількість букв/звуків;

в)визначити кількість голосних/приголосних; г)охарактеризувати голосні за

рядом, піднесенням, лабіалізацією; д) охарактеризувати приголосні за місцем

творення, способом творення, співвіднесенням голосу і шуму,

палаталізацією; е)визначити фонетичні процеси.

15.Поетичний текст поділіть на фрази, фрази поділіть на такти. Визначте наголошений склад у такті, знайдіть проклітики та енклітики.

Співаєш ти про щастя над віками,

Що розцвіло, як сонце на крилі,

А щастя наше з чорними бровами

Йде за сівалкою по зораній землі.

Ні, не одну абстракцію в уяві
Нам малювать в дні радості й негод.
Співаючи про хмари кучеряві,
Не забувай, поете, про народ!
В. Сосюра.

16. Поділіть слова на склади, охарактеризуйте їх:
спросоння, авіація, Київ, інститут, навпростець.

17. Підберіть до чеських і сербських слів відповідні українські. В чеських і сербських словах визначте складотворчі звуки, розбийте слова на склади:

чеськ.: slza, vrba, vlk, prst, krk, vlna, vrch, trn; **серб. :** збрка, смрт, црн, црта, тврд.

18. Визначіть явища редукції у російських словах:

стол-столом-столовая, год-года-годовой, лес-лесной-лесовик, весна-весенний, степь-степной.

19. Визначте, в яких словах відбулася кількісна редукція, а в яких – якісна?

Кучерявий, левада, живеться, солдат, кишенья, математика, делегат, тепер, директива, кожух

20. Який позиційний фонетичний процес відбувається у словах російської мови?

Сад, снег, дуб, дед, гриб, год, роз, круг, голубь, таз, ложь, мед, кровь, вниз.

Порівняйте з відповідними словами української мови, зробіть висновки.

21. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, визначте у словах асиміляцію:

а) анекдот, з саду, ось де, отже, зсунути, вокзал, обтесати, відтягти, якже; постіль, підняти, різня, слідкувати;

б) розсудить, цвіт, почесі; у ложці, завітчати, коритце, з жалем, безжурний, ворітця, книжка, людський, надточити, з тобою, розшитий.

22. Знайдіть явища асиміляції у словах російської мови:

здесь, отдых, козлик, без тебя, сбрызть, снег, сжечь, отделить, трубка.

23. Визначте фонетичні процеси у словах:

укр. рибка, казка, загадка, ніжка, солодкий, ложка.

рос. рыбка, ножка, разведчик, будка, ловкий, везти.

24. Які фонетичні процеси відбулися у наступних словах:

а) мінералологія-мінералогія, трактор-трахтор, компот-конпот, орех-горіх, звістка-вісник, сироватка-сыворотка, область-обласний, верблюдо-вельблюдо, медведь-ведмідь, коридор-калідор, біолог-біволог, он-він, аксіома-аксійома, директор-дилехтор, Оля-Голя, масло-масний;

б) індик-гіндик, лабораторія-лаболаторія, капость-пакость, радіо-радіво, удочка-вудочка, творушка-ватрушка, офіціант-офіціант, тиждень-тижневий, монисто-намисто, лампа-палма, бомба-бонба, дикообраз-дикобраз, ладонь-долонь, фіалка-фіялка, футляр-Futteral (нім.), ремісник.

25.Прасловянський питальний займенник *kъto відбився у сучасних словянських мовах з різними фонетичними змінами: в українській і білоруській мовах – хто, в російській – кто, в сербській – тко, в хорватській мові – ко, в чеській, словенській мовах – kda. Визначте фонетичні зміни.

Лексика

26.Зіставте лексичне значення слів української та російської мов, зробіть висновок:

байка-байка, вродливий-уродливий, дитина-детина, дружина-дружина, зілля-зельє, чоловік-человек, луна-луна, наказати-наказать, неділя-неделя, орати-орать, питати-питать, свита-свита, худоба-худоба.

27.Виділіть слова, що виконують номінативну функцію. Поясніть, чому інші цієї функції не виконують:

людина, завдяки, поле, через, курликати, вікно, твій, телевізор, га-га, тьфу, хто-небудь, гарний, повільно, ку-ка-рі-ку, студент, Київ, але, комбайн, РДГУ.

28.Розподілити на групи однозначні та багатозначні слова:

збирати, зоря,похилий, гарячий, внесок, поразка, порівняльний, дерево, хліб.

29.Вжити слова у прямому та переносному значенні:

пломінь, клімат, запалити, гризти, порожній, портфель.

30.Вказати тип переносу значень у словах:

жменя соняхів, шум вітру, загострити увагу, замести сліди, начальство звітує, він – голова, перевірити конспект, обривати свою мову, зала у захопленні.

31.Визначте тип переносу значень у словах:

Укр.: срібло (метал) – срібло (посуд); срібна обручка – срібний голос; світлий відтінок – світла постать; удар (дія) – удар (звук); подарувати Шевченка, праця (діяльність) – праця (друкована).

Рос.: яблуко (плід) – яблуко (глазное); молодой человек- молодой задор; блюдо (предмет посуды) – блюдо (кушанье); голова человека – голова поезда, круг (окружность) – круг (спасательный) – круг друзей.

Англ.: hall (велика зала) – hall (приміщення), head (голова) – head (ніс корабля), foot (нога) – foot (піхота) – foot (ніжка, підніжка), cold (холодний) – cold (застуда, нежить).

Нім.: Abschied (прощання) – Abschied (відставка), Baumwolle (бавовна) – Baumwolle (бавовняна тканина), Becken (чаша, таз) – Becken (басейн), Fleisch (м'ясо) – Fleisch (м'якоть плода).

32.Визначте, де омоніми, а де полісемічні слова.

1. Перевести стрілку; перевести через річку; перевести життя; перевести матеріал. 2. Виступ на зборах, виступ на скелі. 3. Вишневий садок; дитячий содок. 4. Моторна дівчина; моторна пісня; моторний відділ. 5. Соціальний стан; стан землі; польовий стан; практичний стан; дівочий стан.

33.Визначте, у наведених словах багатозначність чи омонімія?

Засипати землю, засипати швидко; розвести друзів, розвести цукор, розвести кроликів; частка майна, питальна частка; лютий мороз, у лютому канікули.

34.Скажіть, чи можна визначити без контексту значення поданих слів:

дати, дуло, потік, стать, всипати, дід, рід, хід.

35.Визначте вид омонімів:

вранці (в ранці), ніж, місячний, сонце (сон це), засипати (зерно)-засипати під колискову, мила (прикметник)-мила (дієслово), літній, дорога-дорога, лайка, поза (іменник)-поза (прийменник), пара, шию пальто-повісити на шию, чавунна баба-ромова баба.

36.Пояснити значення омонімів, ввести їх у словосполучення:

виглядати, вид, видавати, лютий, бокс, брак.

37.Доберіть синонімічні ряди до поданих слів:

міцний, Вітчизна, сміятися, завзято.

38.Знайдіть несинонімічний ряд:

- а) залякнути, задубіти, змерзти;
- б) безсумнівний, доведений, безперечний;
- в) майно, добро, мізерія;
- г) веселий, легкодухий, байдужий.

39.Визначте різницю між поданими синонімами, до якого виду синонімів вони відносяться:

шлях-дорога, зберігати-заощаджувати, рівнина-полонина, рішучий-твердий, вертоліт-гелікоптер, ривчак-канава, Вітчизна-рідний край, щокиланіти, розбивати-розтרוшувати, розорений-спустошений, самостійний-незалежний, скупий-бережливий, назрілий-злободенний, шукати-нищпорити, пухкий-крихкий, валіза-саквояж.

40.Доберіть до кожного синонімічного ряду спільний антонім:

- а) товстий, ситий, огрядний;
- б) тягти ноги, дибати, повзти;
- в) глибока, вірна, віддана (любов)
- г) чорний, темний, пасмурний.

41.Замініть подані слова евфемістичними синонімами:

операція, божевільний, брехати, злодій, старий, рак (хвороба), вмерти, вкрати, купити.

42.Складіть речення, контекстами яких розкривалися б лексичні значення поданих синонімів:

закінчення, завершення, кінець, фінал; обдумати, зважити, обміркувати; спілка, федерація, коаліція; вогонь, пломінь.

43.Розмежуйте історизми та архаїзми:

дюжина, феодал, вия (шия), колгосп, закріпачувати, глас, дума, цар, словеса, живіт (життя), гетьман, кошовий, партком, соцзмагання, братися.

44.Проаналізуйте у вірші лексику з точки зору активного/пасивного запасу, зробіть висновок.

Тут Січ стояла, тут гули майдани,
Димилися козацькі курені,
Змагались семеряги і жупани,
Лунали горді і сумні пісні (М. Драй-Хмара).

45.У яких відношеннях знаходяться слова:

бездарність-обдарованість; добро-зло; визначний-визначальний; дипломат-дипломант, настає північ-їхати на північ; радій життю-радій (хімічний елемент); безвладдя-анархія; буква-літера.

46.Знайти фразеологізми, визначити їх значення:

1.І вирішив я, необачний, тоді, що бога за бороду взяв (Б.Олійник).
2.Він безвідповідальний, у нього сім п'ятниць на тиждень. 3.На землі працювати – лиха не знати.4.Ти, мабуть, в сорочці родився! – розпогодився комісар (Стельмах). 5.Була тепла осінь, бабине літо (Ле). 6.Подумав... і палець об палець не вдарив, аби виправити становище (газ.). 7.Деякі прописні істини виглядають тут загадково (газ.). 8.Оті тисячі... їх просто викинули на вітер, що гуляє в голові очільниці банку (газ.).

47. Фразеологічні звороти поділіть на три типи: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні звороти:

добрий ангел, світ за очі, залити за шкуру сала, на всі руки майстер, з жиру собака казиться, носа не показувати, відкрити Америку, абсолютна істина, ловити вітра в полі, прокрустове ложе, гірка доля, кришталевий замок, наріжний камінь, з відкритою душею, пір'я розпустити, падати в безодню, близько брати до серця, терновий вінець.

48. Доберіть до кожного з поданих слів фразеологізми:

зуб, око, дати, світ, рука, язик, кидати, пускати.

49. Розгляньте значення слів у мові-джерелі та в українській мові. З якими значеннями слова засвоєні в українській мові? Звучилося чи розширилося їхнє значення?

Stab – нім.: жезл, штаб, стойка (прилавка), заощадження; укр.: штаб (керівний орган чогось);

Finish – англ.: завершення, закінчення, фініш, закінченість; укр.: фініш (заклучна частина спортивного змагання);

Biscuit – фр.: сухар, обпалена цегла, бісквіт (здобне печиво); укр.: бісквіт (легке здобне печиво);

Sujet – фр.: привід, причина, сюжет, підмет, пацієнт, клієнт; укр.: сюжет (короткий зміст твору).

50. До поданих іншомовних слів доберіть український відповідник, складіть речення з іншомовними словами:

лінгвістика, аргумент, синтез, аграрний, дефект, прогрес, флексія, дантист, парадигма.

Грамматика

51. Погрупуйте слова за спорідненістю коренів та окремо за частинами мови:

радість, добро, весна, єдиний, удвох, мовчки, два, єдність, радий, добрість, двоїстість, мудро, мовчання, єднання, радісний, добрий, подвоїти, мудрість, двійка, поєдинок, раділо, задобрювати, мовчазний, синюватий, мудрує, єднає, радощі, мовчіть, синь, замовчали, подобрішали, провесінь, квіти, веснянки, квітковий, синіло, весніє, двоїться, радо, безпорадний.

52. Випишіть слова з нульовими флексіями:

різати, ріж, ріжуть, ріжете, сестра, сестри, сестер, сестрам, піч, печі, печей, серце, серця, сердець, весло, весла, весел, веслами.

53. Виділіть у словах афікси:

силач, слюсар, буквар, дощовик, пасовисько, ранковий, картоплиння, піднесення, прадід, доповнення, сусід, архімудрий.

54. У наступних словах вкажіть омонімічні афікси. Аргументуйте відповідь:

укр.: воду, беру, несучу; батьківщина, долина, скотина, свинина.

рос.: море, шире, сестре, (о) добре.

англ.: teacher, quicker, chapter; ships, speaks; income, innocent, inhabit, invite.

55. Порівняйте префіксальне словотворення в українській мові (а) з таким же у мові ефік (Африка) (б):

а) їхати-приїхати; робити-зробити, відробити, підробити, заробити; нести принести;

б) во (брати)-убо (взяття, здобуття); fime (дути, віяти)-afime (вітер); fam (скупитися)-afam (скупість); mana (народжуватися)-emana (народження).

56. Почленуйте на морфеми подані слова: селищем, десятирічка, зачарованість, поетика, зеленкувате, співучий, згрупувати, відкриття, зустрівся, краєвид.

57. Чим розрізняються за морфемним складом слова:

укр. вони-гони; честь-єсть; весна-чудесна; путь-чуть;
рос. рамой-домой; огнем-днем; бельем-вдвоєм.

58. Поділіть на морфеми споріднені слова сербської мови:

проза – прозаичност – прозанчан;

држати – задржати – издржати;

друг – другарски – друкарство – дружевност;

овца – овчар – овчарник – овчарски – овчарство.

59. Перекладіть англійські слова на українську мову. Виділіть спільний афікс, визначте його функцію:

Ticketless, hopeless, soundless, headless, lawless, toothless, nameless, sleepless, careless, noiseless.

60. Який морфологічний процес відбувся у словах: дуло, весло, пташка, завтра, яйце.

61. Визначте основи у наведених словах, дайте їм характеристику:

кімнатний, позаписуваний, металообробка, миготіння, рідко, скрізь, недооцінка, озброєний, по-людськи, позаписують, нагромаджувати.

62. Визначте твірні основи для поданих слів:

болотний, дубок, гірський, гірник, провідник, запроваджений, запровадити, машинобудування, чотириповерховий, лісник.

63. Визначте спосіб творення слів:

читання, заморозь, по-чесному, листуватися, студентство, приземлитися, насип, музикознавець, біг, лісостеп, приморський, заклик, загс, поетеса, півострів, неокласицизм, міць, підручник.

64. Диференціювати словотворчі та формотворчі афікси:

садівник, світати, сніг, вітрами, соромно, коня, щораз, брати, зробив, словниковий, пише, пишуть, писар.

65. Які афікси називаються інфіксами? Виділіть інфікси у словах, визначте граматичне значення:

лат. *Vici* (переміг) - *vinco* (перемагаю); *asindo* (розриваю) – *asidi* (розірвав); *findo* (колоти) – *fidi* (розколов); *reliqui* (залишав) – *relinquo* (залишаю).

66. Завдання: визначити в словах граматичні значення і засіб вираження граматичного значення

укр.: везу – віз – везуть – везти – везучи – везло – везла, співати-заспівати, степ-степи-степами, на душі легко-легко, високий-найвищий;

рос.: хороший – лучше, белый – самый белый, иду – шел, сбе'гать - сбега'ть, тихо – тише баран-овца, хотел-хотела;

англ.: foot – feet, take – took – taken, go-went she-her write-wrote; нім.: gut-besser, der Bube-die Buben.

67. Поділити словоформи на синтетичні та аналітичні; визначити граматичні значення та засоби їх вираження:

укр.: іти, приказка, у приміщенні, більш принциповий, його, зробив би, приємніший, більш приємний, краще, буду вчити, вчитимусь.

англ.: will go, me, education, shortest, shaken, a desk, to depend, more beautiful.

68. Дані слова з мови канурі (Нігерія) з їх перекладом на англійську мову. Виділіть у цих словах афікси та визначте їх приблизне значення. До якого типу афіксів вони належать?

1. gana – small	nemgana – smallness
2. kura – big	nemkura – bigness
3. kurugu – long	nemkurugu – length
4. karate – excellent	nemkarite – excellence
5. dibi – bad	nemdibi – badness

Яким словам у мові канурі будуть відповідати англійські слова sweetness і good, якщо sweet відповідає keji, а goodness – nemnela.

69. Дані слова на курдській мові з їх перекладом на українську мову. Виділіть у цих словах афікси та визначте їх приблизне значення. До якого типу афіксів вони відносяться?

1. aaquil – розсудливий	aaquili – розсудливість
2. diz – грабіжник	dizii – грабіж
3. draiz – довгий	draizii – довжина
4. zaanaa – вчений	zaanaaii – вченість
5. garm – теплий	garmii – теплота

Яке українське слово відповідає курдському gaasii, якщо слову істиний відповідає raas?

70. Дані слова на мові ганда (Уганда) з їх перекладом на українську мову. Виділіть у цих словах афікси, визначте їх значення і вкажіть, до якого типу афіксів вони належать:

1. omukazi – жінка	abakazi – жінки
2. omusawo – лікар	abasawo – лікарі
3. omusika – нащадок	abasika – нащадки
4. omuwala – дівчинка	abawala – дівчата
5. omulenzi – хлопчик	abalenzi – хлопчики

Яке слово на мові ганда відповідає українському двійник, якщо формі двійники відповідає abalongo?

71. Наведені фрази на мові суахілі з їх перекладом на українську мову:

atakupenda – він буде любити тебе

nitawariga – я буду бити їх

atatupenda – він буде любити нас

anakuriga – він б'є тебе

nitampenda – я буду любити його

unawasumbua – ти дратуєш їх.

Перекладіть на мову суахілі наступні фрази: Ти будеш любити їх. Я дратую його. Зробіть висновки про граматичні категорії у мові суахілі та засоби їх вираження.

72. Сформууйте парадигматичні ряди з поданих слів:

Мати, сад, школа, у садах, місто, матері, школами, матерями, сади, краї, садами, міста, краю, шкіл, міст, матерів, школами, садів, у містах, місту, містом, школою, на матері, школу, саду, краєм, садом.

Люблю, читаю, любить, читаєш, читатиму, читаєте, любиш, читають, люблять, читали, любите, любити, буду читати, будеш читати, будуть читати. Буде читати, любили б, читали б, хай читає, хай любить, хай читають, любив

би, читала б, любило б, любила б, читало б, читай, читав би, люби, хай люблять, читати, читаймо, любімо.

73.Визначте частини мови:

Тільки б Рекс голос подав я одразу клубком вниз, шасть – і в очерети, а там хай шукають... (О.Гончар).

74.Визначте частини мови:

Ой ти дівчина, з горіха зерня,
Чом твоє серденько – колюче терня?
Чом твої устонька – тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?
Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожегом?
Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!
І чом твій усміх – для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?
Ой ти, дівчино, ясна зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!
Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу. (І. Франко)

75.За якими критеріями ми відносимо ці слова до:

- а)іменників: парта, костюм, ручка, залізо, кіт, іграшка, хмара;
- б)дієслів: писати, читав, зроблю, виконають, спіймати;
- в)прислівників: тихо, безвідповідально, щоразу, наскрізь, по=іншому;
- г)вигуків: гей, ага, ого, ой, ей, ну!

76.Поділіть подані слова на лексико-семантичні типи за класифікацією акад. Виноградова В.В.:

кордон, нерівний, обговорити, він, десять, двадцять три, бо, тепло, важко, хай, ой, при, за, і, проте, мабуть, народження, звісно, треба, ще, ги-ги, а, ну, щоб, би, люди, такий, їздити, холодний.

77.Визначте основне слово у словосполученнях і тип граматичного зв'язку:

радість душі, колір бордо, плаття сафарі, підтримка друзів, творча праця, зручно для всіх, перший за списком, кілька хлопців, щасливі діти, працювати чесно, радісний день, моя сорочка, схожий на мене, живі стебла, проросле пелюстками, уважний до людей, іти з університету, сонячне тепло, ставити непорушно.

78.Визначте у словосполученнях з попередньої вправи тип за головним словом, семантикою.

79.Визначте члени речення і частини мови:

На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким і лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо. (Є. Гуцало)

80.Визначте члени речення:

Вітаючи наш мужній час і дружбу нашу яснолицю, я сиплю золотом на вас добірне жито і пшеницю (М. Рильський). Жити –це боротись.

81.Розподіліть мови за мовними сім'ями і групами:

чеська, німецька, турецька, азербайджанська, арабська, осеіанська, словацька, італійська, англійська, китайська, туркменська, вірменська, грецька, албанська, португальська, румунська, болгарська, грузинська, польська, іспанська, македонська, угорська, литовська, карельська, фінська, молдавська, узбецька, естонська.

82. Визначте зазначені мови за генеалогічною та типологічною класифікацією:

англійська, німецька, французька, українська, російська, польська, болгарська, фінська, італійська, турецька, китайська.

83.Назвіть мови, які поширені на території України. Визначте їх місце у генеалогічній та типологічній класифікаціях.

84.В яких країнах поширена англійська мова? Де вона використовується як державна?

85.В яких країнах поширена іспанська мова? Де вона використовується як державна?

Розділ 4

Контрольні роботи

Контрольна робота 1. Фонетика.

Завдання: 1.Визначити фонетичні процеси у словах. 2.Дати характеристику всім звукам у слові. 3. Поділити слова на склади, дати характеристику складам.

Варіант 1.

1.Транвай, пізно, світ, близький, ніститут (інститут), океан, берізка, вільха (рос.ольха).

2.Пояснюється.

3. Європейський, серб. држати.

Варіант 2.

1.Гамазин (магазин), трактор, відтягнути, павук (рос.паук), вуж (рос. уж), слідчий.

2. Білявенький.

3.Стань, заява.

Варіант 3.

1.Обласний (область), модність, вогорити (говорити), рос. таз, укр. гострий-рос. острый, лабораторія, книжковий.

2.Яливець.

3.Пронизує, чеськ. vrba (верба).

Варіант 4.

1.Вулиця (рос. улица), палма (лампа), розсудливий, рос.лес-леса, какаво, слабкий, свято.

2.Диференціюючи.

3.Покірність, ясла.

Варіант 5.

1.Укр.серце-рос.сердце, арабський, футляр (із нім. Futteral), пісня, бонба (бомба), повістю, Індія.

2.Переді мною

3. Відтворення, чеськ. slza (сльоза).

Варіант 6.

1.Іржа (рос. ржавчина), фіялка, рос морской (море), вірність, білобрисий, розтрощить.

2.Рушничок.

3.Надія, серб. смрт (смерть).

Контрольна робота 2. Лексика.

Варіант 1.

1.Визначте тип синонімів: а)майбутній, прийдешній; б)мир, покій, спокій; в)краля, красуня.

2.Визначте домінанту: оженитися, одружитися, повінчатися, побратися.

3.Визначте тип антонімів: а) хоч мале, та вузлувате; б) ситий голодному не товариш; в) березень сухий, май мокрий.

4. Підберіть евфемістичні синоніми: божевільний, брехати.

5. Визначте, яке лексичне явище ілюструють слова, поясніть різницю між словами: мила/мила, за'мок/замо'к, вранці/в ранці, абонент/абонемент.

6.Визначте тип фразеологізмів: а) зрощення; б) єдність; в) сполучення:

злий дух, зарубати на носі, содом і гоморра, відкрити Америку, на ноги поставити

Варіант 2.

1.Визначте тип синонімів: а)заплакати, заголосити; б)орфографія, правопис; в)очі, баньки.

2.Визначте доміанту: добрий, високоякісний, хороший, прекрасний, чудесний.

3.Визначте тип антонімів: а) не знає права, що робить ліва; б) бачить під лісом, а не бачить під носом; в) чия правда, чия кривда...

4. Підберіть евфемістичні синоніми: злодій, старий.

5. Визначте, яке лексичне явище ілюструють слова, поясніть різницю між словами: ніж/ніж, місячний/місячний, сонце/сон це, ефективний/ефектний, бі'лок/біло'к.

6.Визначте тип фразеологізмів: а) зрощення; б) єдність; в) сполучення:

вічний вогонь, ні бе ні ме ні кукуріку, яблуко розбрату, виплисти на поверхню

Варіант 3.

1.Визначте тип синонімів: а)старий, колишній; б)сміятися, реготати; в)розмовляти, балакати.

2.Визначте доміанту: неодмінно, конче, неминуче, обов'язково, напевне.

3.Визначте тип антонімів: а) вгорі темне небо, долі мокра земля; б) багато говорити та мало слухати.

4. Підберіть евфемістичні синоніми: рак (хвороба), купити.

5. Визначте, яке лексичне явище ілюструють слова, поясніть різницю між словами: континент/контингент, ручка/ручка, умови/ у мови, го'ри/гори', роман/Роман.

6.Визначте тип фразеологізмів: а) зрощення; б) єдність; в) сполучення:

вітром підбитий, перейти Рубікон, на вершині гори, сісти в калюжу.

Варіант 4.

1.Визначте тип синонімів: а) гелікоптер, вертоліт; б) рівчак, канава; в) розбивати, розтרוшувати, г) самостійний, незалежний.

2. Визначте домінанту: майно, добро, пожитки, мізерія.
3. Визначте тип антонімів: а) ні взад, ні вперед – лишається посеред; б) багач не відає, що бідний обідає, в) всяк правду хвалить, та не всяк знає.
4. Підберіть евфемістичні синоніми: вагітний, умерти.
5. Визначте, яке лексичне явище ілюструють слова, поясніть різницю між словами: пара/пара, літній/літній, громадський/громадянський, повіки/повік, в'язка/в'язка'.
6. Визначте тип фразеологізмів: а) зрощення; б) єдність; в) сполучення:
терновий вінець, падати в безодню, від щирого серця, капля в морі

Варіант 5.

1. Визначте тип синонімів: а) скупий, бережливий; б) абетка, азбука; в) за вікном тужить, заливається хуга, г) Вітчизна, рідний край.
2. Визначте домінанту: залякнути, заледеніти, змерзти, закоцюбити.
3. Визначте тип антонімів: а) ситий голодному не товариш; б) холодні й теплі є місця, північні і південні: там сніг та крига без кінця, а тут гаї зелені.
4. Знайдіть і поясніть евфемістичні синоніми: “Хазяїн”, щоночі ганяв Козакова по “язик”. Пішла на той світ, значить, бабця, тобто Богу душу віддала.
5. Визначте, де омонімія, де багатозначність: виступ на зборах, виступ скелі; моторна дівчина, моторна пісня, моторний відділ; перевести стрілку, перевести життя.
6. Визначте тип фразеологізмів: а) зрощення; б) єдність; в) сполучення:
випити гірку чашу, біла ворона, гордіїв вузол, замітати сліди.

Контрольна робота 3. Граматичне значення і засоби вираження.

Завдання: визначити в словах граматичні значення і засіб вираження граматичного значення. Визначити тип словоформи (синтетичний/аналітичний)

Варіант 1.

Укр.: співати-заспівати, степ-степи-степами, на душі легко-легко, високий-найвищий; **рос.:** баран-овца, хотел-хотела; **англ.:** go-went she-her write-wrote; **нім.:** gut-besser, der Bube-die Buben.

Варіант 2.

Укр.: чудо – чудеса, голуб – голубка, гарний – гарно, запливти – запливати; **рос.:** читаем – читаете – читают, плохо – хуже – хуже всех, белый – белейший, окно – окна – окном; **англ.:** man – men, bad – worse, he runs, I – me.

Варіант 3.

Укр.: везу – віз – везуть – везти – везучи – везло – везла; **рос.:** хороший – лучше, белый – самый белый, иду – шел, сбе'гать - сбега'ть, тихо – тише; **англ.:** foot – feet, take – took – taken, many – more – the most; **араб.:** асадин (лев) – усудун (леви), фарасун (кінь) – афарасун (коня).

Варіант 4.

Укр.: він – його, стара-стара бабуся, здійснювати – здійснити; **рос.:** черный – черная – черное, московское метро, сочинил бы, иглы – иглы, сочинил – сочиняю; **англ.:** shorter, people's, has been done, go – went; **нім.:** er spricht – sprach, bist – ist.

Варіант 5.

Укр.: поганий – гірший, десять – десяти, вона – її, ми – наш; **рос.:** говорю – говоришь – говорит, пусть говорит, буду говорить, говорил бы, говорящий, чуть-чуть; **лат.:** bonus – optimus; **япон.:** jama (гора) – jama-jama (гори), kuni (країна) – kunikuni (країни).

Варіант 6.

Укр.: іти – прийти, брати – взяти, учитель – учителька, гора – гори – гір; **рос.:** три – трех, на столе, ниже всех, кто – кто-нибудь, рассказывай – рассказывайте, решать – решить; **англ.:** worker – worker's, more useful, dogs.

Контрольна робота 4. Синтаксис.

Завдання: 1. Визначити тип зв'язку у словосполученні. 2. Визначити частини мови і члени речення.

Варіант 1

1.Переносне значення, відривати листок, взяти у столі, дуже влучно, іти вперед, кращий з кращих, зустріч у школі.

2.Тільки наприкінці 16 століття Запорозьке військо, прихистивши втікачів, набуло сили виразника народних устремлінь (Антонович).

Варіант 2

1.Не забували предків, перший зліва, кожний ряд, теплого сонечка, дивлячись у небо, політ птаха, веселитись вдосталь,.

2.Еней був парубок моторний І хлопець хоть куди козак, удався на все зле проворний, завзятіший од всіх бурлак (Котляревський).

Варіант 3

1.Будувати краще, замислитись над конспектом, весняний дощ, вкритись ковдрою, перший у всьому, взятись до роботи, обережно загорнути.

2.Того дня мав я якусь роботу, тож пішов геть і вернувся аж вечером (І.Франко).

Варіант 4

1. Гортати зошит, самотня людина, промінчик сонця, разом поспішати, дістатись вокзалу, кава з десертом, ладний на все.

2. Україна була краєм свободи і рівності, і тому багато москалів, не зносячи царського тюремного режиму, переселялося жити в Україну (Г. Хоткевич)

Варіант 5

1. Добра не буде, лицарські діла, збирався напасти, очима водить, сумно затрубивши, утерти сльози, вечірній час.

2. Яга, під пелену підкравшись, гадюкою в серце заповзла, По всіх куточках позвивавшись, В Аматі рай собі знайшла (Котляревський).

Варіант 6

1. Допомогти другові, зайвого квитка, пішли через ліс, все життя, третього числа, якось буде, знайти когось, не сумуй гірко.

2. Як почувеш вночі край свого вікна, Що щось плаче і хлипає важко, Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна, Не дивися і той бік, моя пташко! (І. Франко)

Розділ 5

Термінологічний міні-словник

А

Абревіація – (з лат. скорочую) – один із різновидів морфологічного способу творення слів. Слово утворюється за допомогою скорочення слів у словосполученні або компонентів вихідного складного слова. Напр.: внз (вищий навчальний заклад); медсестра (медична сестра).

Аглютинативні мови – мови, у яких граматичні форми слова утворюються способом аглютинації. До аглютинативних мов належать всі фінно-угорські мови, тюркські, дравідійські та ін.

Аглютинація – спосіб утворення похідних слів та граматичних форм механічним приєднанням до незмінних коренів або основ слів спеціальних префіксів, часток, що мають стандартне регулярне самостійне значення.

Адстрат (з лат. нашарування) – форма взаємодії сусідніх мов з частковим накладанням мовних територій (Н., адстратна взаємодія української та молдавської мов у Чернівецькій та Одеській областях).

Акомодація – фонетичний процес, внаслідок якого відбувається пристосування вимови суміжних приголосних та голосних звуків.

Активна лексика – найбільш вживана лексика певної епохи.

Акустичні властивості звуків мовлення – висота, довгота, сила, тембр звуку.

Акцент – перенесення артикуляційних властивостей рідної мови на іноземну.
Алфавіт – система графічних знаків (літер), розташованих в певному порядку.

Аналітична форма – описова форма, що утворюється поєднанням службового слова із самостійним: буду робити, більш зручний.

Аналітичні мови – мови, в яких граматичні відношення між словами виражаються за допомогою службових слів, порядку слів, інтонації тощо. До аналітичних мов належать новогрецька, англійська, французька, іспанська, болгарська, тибетська та ін.

Аналітична форма – описова форма, що включає лексичну частину і граматичний показник у вигляді окремого слова – аналітичної морфеми.

Антитеза – стилістична фігура, суть якої полягає у різкому протиставленні понять, думок, образів.

Антоніми – слова, що мають протилежне значення.

Арго – мова вузької соціальної або професійної групи, що створена з метою мовного відокремлення.

Ареальна (просторова) лінгвістика – вивчає географічні зв'язки мов.

Артикуляція – специфічні рухи апарату мовлення, спрямовані на вимову звуків.

Архаїзм – застарілі для певної епохи мовні елементи, слова, що витіснені сучасними відповідниками.

Асиміляція – комбінаторний фонетичний процес, внаслідок якого відбувається уподібнення приголосних звуків один до одного.

Атрибутивні (означальні) відношення – відношення між головним і залежним словом, при яких залежне слово відповідає на питання який? котрий? чий? скільки?

Афікс – загальна назва усіх морфем, окрім кореня.

Афіксація – процес творення слів або форм слів шляхом приєднання до кореня (основи слова) афіксів.

Африката – приголосний звук зі складною зімкнено-щілинною артикуляцією.

Б

Багатозначність – здатність слова вживатись у багатьох значеннях.

Білінгвізм (двомовність) – вільне володіння двома мовами.

Білінгв – людина, яка володіє двома мовами.

Буквене письмо – спосіб передачі звуків на письмі буквами.

В

Вампум – пояс або жезл з нанизаними на нього черепашками, поєднання яких несе певну інформацію.

Варваризми – іншомовні слова, процес засвоєння яких у рідній мові повністю не завершився; позначають особливості життя, побуту, звичаї інших народів.

Вербальний – словесний, словесно виражений.

Вільний (різномісний) наголос – це наголос, при якому наголошеним може бути будь-який склад у слові.

Внутрішня флексія – чергування звуків кореня при утворенні різних форм слова.

Внутрішня форма слова – наявність мотивованого зв'язку слова певної звукової та морфологічної будови з іншим словом, що було покладене в основу назви.

Вокалізм – система голосних звуків певної мови.

Волапюк – перша звукова штучна мова, створена у 1879 р. Й. Шлейєром.

Г

Гаплогія – випущення одного з двох однакових або подібних складів.

Генеалогічна класифікація мов – класифікація мов на основі їхньої спорідненості та спільності походження.

Германські мови – група споріднених мов індоєвропейської сім'ї, до якої входять англійська, німецька, голландська (нідерландська), фламандська, фризська, бурська (африкаанс), ідіш, датська, шведська, норвезька, фарерська, ісландська, готська (мертва) мови.

Глухі приголосні – шумні приголосні звуки, що вимовляються за допомогою одних тільки шумів.

Голосні звуки – звуки мови, що утворюються під час вільного проходження видихуваного повітря через ротову порожнину; складаються тільки з голосу (тону).

Грамматика – розділ мовознавства, що вивчає закономірності та особливості будови форм слів, словосполучень, речень. Складається з двох розділів – морфології та синтаксису.

Грамматична категорія – узагальнене поняття, що об'єднує ряд однорідних граматичних значень, виражених певною системою граматичних форм.

Грамматична форма слова – поєднання граматичного значення та мовних засобів вираження. Грамматична форма може бути синтетичною та аналітичною.

Графіка – розділ мовознавства, що вивчає написання буквених знаків; сукупність усіх засобів письма певної мови.

Д

Деривація – словотворення.

Дисиміляція (з лат. розподібнення) – фонетичний процес, внаслідок якого один з двох однакових або подібних звуків замінюється іншим, близьким за артикуляцією.

Дискурс – зв'язне мовлення в конкретних соціокультурних умовах; текст разом з умовами його творення і сприймання.

Дифтонг – поєднання складотворного і нескладотворчого голосних звуків в одному складі.

Діалект – різновид національної мови, обмежений територіально.

Діалектизм – слова, словосполучення, характерні для мови певної території.

Дієреза – викидка приголосного; відома як спрощення групи приголосних (рос. сердце, укр. серце).

Додаток – другорядний член речення, що означає об'єкт дії, стану чи ознаки і відповідає на питання непрямих відмінків.

Е

Евфемізм – слово або вираз, що вживається з метою заміни грубих або непристойних за змістом слів.

Екзотизм – іншомовні слова, запозичені українською мовою з метою позначення реалій життя іншого народу.

Енклітики – ненаголошені слова, що приєднуються до попереднього наголошеного слова і утворюють з ним одне фонетичне слово.

Енантіосемія – розвиток у слові протилежних значень.

Есперанто – найбільш поширена штучна міжнародна мова, створена на основі романських та германських мов.

Етнолінгвістика – напрям мовознавства, що вивчає зв'язок мови з життям народу (етносу).

Ж

Жаргон – соціальний діалект; мова, обмежена групою людей.

З

Закінчення (флексія) – змінна морфема у слові, що виражає граматичні значення роду, числа, відмінка, особи.

Замикання – рамкова конструкція, при якій залежне слово розташоване в середині головної словоформи.

Запозичення – слова, засвоєні українською мовою з інших мов.

Застарілі слова – слова, що вийшли з ужитку.

Звук – найкоротша одиниця усного мовлення, що утворюється за одну артикуляцію.

І

Ідеограма – графічний знак, який передає певне поняття, образ.

Ідеографія – письмо за допомогою ідеограм. Н., китайське.

Ієрогліф – фігурний знак у системі ідеографії, що позначає склад або ціле слово.

Ізафет – іменне прилягання означення до означуваного слова.

Ізолюючі мови – мови, у яких немає афіксів. Слова об'єднуються способом прилягання або за допомогою службових слів.

Інкорпорація – засіб поєднання кореневих частин у складі інкорпоруючого комплексу (слова-речення).

Інкорпоруючі мови – мови, у яких граматичні значення виражаються за допомогою слів-речень.

Інтерлінгвістика – розділ мовознавства, який вивчає створення і функціонування допоміжних (штучних) мов.

Інтерференція – взаємодія мовних систем в умовах білінгвізму, що виражається у відхиленні від норм у другій мові під впливом рідної.

Інтерфікс – поєднувальний голосний між коренями складних слів.

Інтонація – ритміко-мелодійне оформлення мовлення. Інтонація включає в себе ритм, мелодику, тембр, темп, паузи.

Інфікс – афікс, що вставляється в середину слова для зміни граматичної форми.

Історизми – слова, що вийшли з ужитку через зникнення реалій, які вони позначали.

К

Калька – буквальный переклад кожної частини іншомовного слова.

Керування – тип підрядного зв'язку, при якому головне слово сполучення вимагає від залежного тільки певного відмінку.

Кирилиця – один з двох перших алфавітів старослов'янського письма.

Кодифікація – встановлення й офіційне визнання літературної норми, зафіксованої у словниках, довідниках, граматиках.

Койне – функціональний тип мови, що використовується між носіями різних діалектів як спільний засіб спілкування.

Комбінаторні фонетичні процеси – зміни звуків. Що виникають унаслідок взаємодії сусідніх звуків.

Компаративістика – порівняльне мовознавство.

Корінь – головна морфема у слові, що є носієм основного лексичного значення слова.

Л

Лабіалізація – огубдення вимови голосних

Латиниця – буквене письмо, яким користувались давні римляни і на основі якого створені сучасні західноєвропейські алфавіти.

Лексика – сукупність слів певної мови.

Лексикографія – розділ мовознавства, що розробляє і вивчає теоретичні принципи укладання словників.

Лексикологія – розділ мовознавства, що вивчає лексичний склад мови.

Лексичне значення слова – історично закріплений у слові зміст, що співвідноситься з реаліями дійсності.

Лінгвістика (мовознавство) – наука про мову.

Літера (буква) – письмовий або друкований графічний знак для передачі звуків мовлення.

Літературна мова – найвища форма національної мови; унормована, кодифікована, стилістично розгалужена.

М

Метамова – мова, яку використовують для опису самої мови.

Метатеза – перестановка приголосних звуків або складів у межах слова.

Метафора – один із тропів; це перенесення назви з одного предмету на інший на основі подібності.

Метод – прийом, спосіб, методика дослідження мови.

Метонімія – це перенесення назви з одного предмету на інший на основі суміжності.

Міміка – елемент невербального спілкування; зміна виразу обличчя, що супроводжує комунікацію.

Модальність – граматична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності (реальності/ірреальності).

Мова – найважливіший засіб спілкування людей.

Мовлення – мова у конкретному виявленні (у процесі говоріння).

Мовленнєвий апарат – умовна назва сукупності органів людини, що беруть участь у вимові звуків.

Мовна політика – заходи держави щодо розв'язання питань розвитку мови (мов) у соціумі.

Моносемія (однозначність) – наявність у слові тільки одного прямого значення.

Морфема – найменша неподільна значуща частина слова.

Морфеміка – розділ мовознавства, що вивчає структуру та типи морфем.

Морфемна будова слова – внутрішня структура слова, що складається з кореня та афіксальних морфем.

Морфологічна класифікація мов – класифікація, в основу якої покладена будова слова і способи вираження граматичних значень.

Н

Наголос – виділення одного із складів у слові посиленням голосу.

Національна мова – мова, що є засобом спілкування нації.

Неологізм – слово або зворот, створені для позначення нових реалій.

Норма – закріплені у практиці мовлення зразкові мовні варіанти.

Нульове закінчення – закінчення, що не має матеріального вираження.

О

Об'єктні відношення – відношення між головним і залежним словом у словосполученні, що означають різні відношення між дією та предметом і відповідають на питання непрямих відмінків.

Обставина – другорядний член речення, що виражає ознаку дії чи стану і відповідає на питання як? яким чином? коли? де? навіщо? з якої причини? за яких умов? тощо.

Обставинні відношення – відношення між головним і залежним словом у словосполученні, що виражають обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови.

Оглушення приголосних звуків в абсолютному кінці слова – позиційний фонетичний процес; заміна дзвінкого шумного приголосного парним глухим в абсолютному кінці слова.

Однорідні члени речення – члени речення, які відносяться до одного й того ж самого члена речення і відповідають на одне й те саме питання.

Односкладне речення – речення, у якому є тільки один головний член речення.

Означення – другорядний член речення, який називає ознаку предмета і відповідає на питання який? котрий? чий? скільки?

Оказіоналізми – нові слова, що утворюються за існуючими у мові моделями, але використовуються тільки у певному контексті, не стаючи загальноживаними.

Оксиморон – стилістична фігура, що полягає у поєднанні протилежних понять у одному словосполученні: гарячий сніг.

Омографи – слова, що співпадають у написанні, але звучать по-різному і мають різне значення.

Омоніми – слова, що співпадають у написанні та вимові, але мають різне значення.

Омофони – слова, що звучать однаково, але пишуться по-різному і мають різне значення.

Омоформи – слова, що однаково пишуться і вимовляються тільки в окремих граматичних формах, але мають різне значення.

Опрощення – історичний процес зміни морфемного складу слова, в результаті якого похідна основа стає непохідною.

Орфографія – система загальноприйнятих правил написання слів і форм слів; розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

Орфоепія – система загальноприйнятих правил, що визначають норми вимови.

Основа слова – частина слова без закінчення.

П

Парадигма – система форм словозміни окремого слова або групи слів.

Паралінгвістика – розділ мовознавства, що вивчає невербальні засоби спілкування.

Пароніми – схожі за формою споріднені та неспоріднені слова, що розрізняються значенням.

Пасивна лексика – слова знайомі та зрозумілі мовцю, але не вживані повсякденно.

Переносне значення слова – одне із значень багатозначного слова, яке виникло в результаті перенесення назви з однієї реалії на іншу.

Перерозклад – історична зміна морфемної будови слова, яка полягає у перерозподілі меж між морфемами у слові.

Письмо – система графічних знаків для закріплення усної мови на письмі.

Підмет – один із головних членів речення, позначає предмет або суб'єкт, про який йдеться у реченні, відповідає на питання хто? що?

Підрядний зв'язок – зв'язок між словами або реченнями, при якому компоненти нерівноправні, тобто є залежність одного від іншого.

Повнозначні слова – слова, що мають самостійне лексичне значення.

Позиційні процеси – чергування звуків у слові, що зумовлені позицією звуку у слові.

Порівняльно-історичне мовознавство – напрям лінгвістики, що займається вивченням співвідношень між мовами, описом їхніх змін у часі і просторі.

Порівняльно-історичний метод – метод реконструкції давніх мов. Мета – відтворення характерних ознак прамови.

Постфікс – афікс, що стоїть після флексії.

Похідна основа слова – основа слова, що має у своєму складі, окрім кореня, афікси.

Прамова – мова-основа споріднених мов.

Префікс – службова морфема, що стоїть перед коренем.

Приголосні звуки – звуки мови, при утворенні яких видихуваний струмінь повітря натрапляє на перешкоди. Приголосні утворюються з тону і шуму або лише шуму.

Присудок – один із головних членів речення, що означає дію, стан, ознаку підмета і підпорядковується йому.

Проклітика – ненаголошене слово, що стоїть перед наголошеним і приєднується до нього.

Просте речення – речення, що має один предикативний центр (поєднання підмета та присудка).

Просторіччя – одна із форм національної мови, що характеризується вживанням слів, зворотів, форм із відтінком зниженості, грубості, фамільярності.

Протеза – один із позиційних процесів, що полягає у приєднанні приголосного на початку слова.

Пряме значення слова – безпосереднє лексичне значення слова.

Психолінгвістика – розділ мовознавства, що вивчає процеси мовотворчості, а також сприйняття та формування мовлення.

Р

Реалії – речі та предмети, що існують реально і є основою для номінативного значення слова.

Редукція – позиційний фонетичний процес, у результаті якого відбувається послаблення довготи, сили або тембру звучання звуку.

Редуплікація – спосіб утворення слів і форм шляхом повторення основ слів або цілих слів.

С

Синекдоха – тип перенесення значення слів, при якому частиною називається ціле або ж однією множиною (або навпаки).

Синоніми – різні слова, що позначають одну й ту саму реалію.

Синонімічний ряд – група слів або фразеологізмів, об'єднаних спільним значенням.

Синтетична форма слова – форма словозміни, у якій граматичне значення виражається за допомогою афіксів у межах словоформи.

Синтетичні мови – мови, яким властиві синтетичні форми.

Синтаксис – розділ граматики, що вивчає словосполучення і речення.

Сімя мов – сукупність споріднених мов, об'єднаних спільністю походження.

Склад – відрізок звукового потоку, що утворюється одним поштовхом видихуваного повітря.

Складне речення – речення, що містить два або більше предикативних центрів.

Складнопідрядне речення – речення, у якому два або більше предикативних центрів, пов'язаних відношеннями залежності.

Складоподіл – межа, що відділяє кінець попереднього складу від початку наступного.

Слово – мінімальна структурно-семантична одиниця мови, що виражає своїй звуковим складом поняття про предмети і процеси.

Словоскладання – утворення нових слів шляхом поєднання двох або більше основ.

Словосполучення – об'єднання двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку.

Словотвір – утворення слів за існуючими у мові моделями; розділ мовознавства, що вивчає утворення нових слів.

Словоформа – змінювана форма слова, один із граматичних варіантів слова.

Слов'янські мови – споріднена група мов, яка входить до індоєвропейської сім'ї мов.

Соціолінгвістика – напрям мовознавства, що вивчає загальні закономірності функціонування мови в суспільстві, вплив соціальних факторів на мову.

Спорідненість мов – зв'язок між окремими мовами чи групами мов, які об'єднуються спільністю походження від єдиної в минулому мови-основи.

Способи словотворення – моделі, за якими утворюються слова в конкретній мові. До них відносяться морфологічний (афіксий) та неморфологічний (морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-синтаксичний).

Старослов'янські мови – слова, запозичені із старослов'янської мови.

Старослов'янська мова – найдавніша літературна писемна мова слов'ян.

Субституція – заміна одного звуку іншим, подібним до нього.

Субстрат (мова-підоснова) – ознаки зниклої мови, яка колись була поширена на території, яку займає інший народ.

Суперстрат (мова-надоснова) – нашарування мови зайшлого населення у мові корінного етносу, який асимілює мову пришельців.

Суплетивізм – утворення граматичних форм одного й того самого слова від різних коренів або основ.

Суфікс – службова морфема, що стоїть після кореня.

Т

Табу – заборона вживання певних слів, зумовлена культурними, етичними, моральними чинниками.

Твірне слово – слово, від основи якого утворюється нове слово.

Теорія генеалогічного дерева – обґрунтування спільного походження мов.

Термін – слово або словосполучення, що вживається для точного позначення понять будь-якої галузі науки.

Тлумачний словник – словник, у якому пояснюються лексичні значення слів.

Транскрипція – особлива система письма, яка застосовується для точного відтворення звукового складу слів і текстів будь-якої мови або діалекту.

У

Узгодження – тип підрядного зв'язку, при якому залежне слово повністю повторює граматичну форму головного, тобто узгоджується у всіх граматичних формах.

Ф

Фіксований наголос – наголос, що фіксується тільки на певному складі. Н., наголос на останньому складі у французькій мові.

Філологія – сукупність гуманітарних наук – літературознавства та мовознавства.

Флексія – див. Закінчення.

Флективні мови – мови синтетичного типу, у яких словозміна відбувається за допомогою флексій.

Фонема – найменша одиниця звукової системи мови, за допомогою якої розрізняються значення слів.

Фонетика – розділ мовознавства, що вивчає способи творення звуків мови, їхні акустичні властивості, сполучуваність та позиційні зміни.

Фонетичне слово – слово, об'єднане одним наголосом.

Фонологія – розділ мовознавства, що вивчає функціональні особливості фонем.

Форма слова – один із граматичних варіантів слова.

Формотворчий афікс – афікс, що утворює тільки форму слова і не бере участь у словотворенні.

Фраза – основна одиниця спілкування, що становить змістову і граматичну єдність; найбільша фонетична одиниця мовленнєвого потоку.

Фразеологізм – стійке, цілісне за значенням сполучення слів, що відтворюється у мові.

Фразеологія – сукупність стійких сполучень та паремій конкретної мови.

Фразеологічна єдність – семантично неподільне словосполучення, зміст якого виводиться із переносного значення компонентів.

Фразеологічне зрощення – повністю неподільне семантично словосполучення, яке передає єдине поняття. Може містити незрозумілі слова або синтаксичні зв'язки.

Фразеологічні сполучення – стійке словосполучення, що складається зі слів з вільним та фразеологічно зв'язаним значенням.

Функції мови – роль мови, її призначення та використання у суспільстві: комунікативна, мислетворча, апелятивна, волюнтативна, когнітивна, фатична, етична, інформативна, естетична, метамовна.

Ч

Частини мови – лексико-граматичні класи слів, об'єднані за семантичними, морфологічними, синтаксичними ознаками.

Ш

Штучна мова – мова, штучно створена для міжнародного спілкування.

Рекомендована література.

Основна (підручники, посібники) []

Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис: [навч.посібн. для студ. філолог.вищ.навч.закл.] /С.П.Бевзенко. – К.,: Вища школа, 2006. – 144 с.

Вендина Т.И. Введение в языкознание. / Т.И. Вендина. – 2-е узд. – М.: Высшая школа, 2005. – 391 с.

Дорошенко С.І. Загальне мовознавство: [навч.посіб.] /С.І.Дорошенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 288 с.

Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства: підручник / Ю.О.Карпенко. – 2-е вид., стереотипне. – К. : Академія, 2009. – 336 с.

Кодухов В.И. Введение в языкознание: ученик / В.И.Кодухов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с.

Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник / М.П. Кочерган. – К. : Академія, 2002. – 368 с.

МожалейТ.К. Вступ до мовознавства: [навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл.] /Т.К. Можалей. – Суми: Університетська книга, 2011. – 183 с.

Реформатский А.А. Введение в языковедение: учебник [для студ. филол. спец. пед. инст.] / А.А. Реформатский; под ред В.А.Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 536 с.

Ющук І.П. Лекції зі вступу до мовознавства: навч.посібн. /І.П.Ющук. – К.: Вид. Міжнар.ін-ту лінгвістики та права, 1995. – 143 с.

Додаткова

- Білецький А.О. Про мову і мовознавство: [навч. посіб.для студ. філол. спец. вищ.навч. закладів] / А.О. Білецький. – К.: «АртЕк», 1997. – 224 с.
- Драчук В.С. Дорогами тисячелетий: О чем поведали письменна / В.С. Драчук. – М.: Молодая гвардия, 1976. – 256 с.
- Костомаров В.Г. Жизнь языка /В.Г.Костомаров; под. ред. И.В. Петринова (гл.ред.), И.Л. Кнунианца, А.Л. Нарочницкого. – М.:Педагогика, 1984. – 144с.
- Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. / Л.Т. Масенко. – К.: Вид.дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
- Плунгян В.А. Почему языки такие разные? / В.А. Плунгян. – 2-е узд., испр.. – М.: Русские словари, 2001. – 303 с.
- Успенский Л.В. Слово о словах (очерки о языке): Для сред. и ст.. шк.. возраста / Л.В. Успенский. – К.: Веселка, 1987. – 367 с.
- Фолсом Ф. Книга о языке / Ф. Фолсом. – М.: Прогресс, 1974. – 159 с.
- Энциклопедия для детей. Языкознание. Русский язык: в 10 т. / под. ред.. М.Д.Аксеновой. – М.: Аванта +, 1998. – Т. 10. – 998 с.: ил.

Методичні посібники

- Донець С.Л. Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: Практикум/С.Л. Донець, Л.І. Мацько. – К.: Вища шк., 1989. – 183 с.
- Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. Збірник вправ і завдань./М.Т. Доленко. – К.: Вища школа, 1975. – 151 с.
- Калабина С.И. Практикум по курсу «Введение в языкознание»: [для студ. ин-тов и фак-ов мностр. яз.]/ С.И. Калабина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 112 с.
- Сербіна Т.Г., Чеберяк А.М. Методичні матеріали до курсу «Вступ до мовознавства» для студентів факультету іноземної філології / Т.Г. Сербіна, А.М. Чеберяк. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ РДГУ, 2006. – 92 с.
- Сербіна Т.Г., Чеберяк А.М. Тести і завдання для аудиторного виконання з дисципліни «Вступ до мовознавства» для студентів факультету іноземної філології / Т.Г. Сербіна, А.М. Чеберяк. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ РДГУ, 2006. – 48 с.

Словники

- Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів/ Д.І.Ганич, І.С. Олійник. – К.: Вищ.шк., Головне вид-во, 1985. – с.
- Єрмоленко С.Я., Бибики С.П., Тодор О.І. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/ С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибики, О.І. Тодор. – К.:Либідь, 2001. – 224 с.
- Лингвистический энциклопедический словарь/[гл.ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
- Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія/ О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.